خەری فەلسەفەی زانست لە هەڵهاتنەوەدا (ڕۆی باسکار) و قوتابخانەی ڕاستەقینەیی ڕەخنەیی.. سۆران ئازاد

تەوەرەکانی ئەم باسە:
یەکەم: قوتابخانە جیاوازەکانی فەلسەفەی زانست بە گشتی
دووەم: قوتابخانەی ڕاستەقینەیی ڕەخنەیی (ڕۆی باسکار)
سێیەم: نموونەی پرس و جیاوازیی سیاسیی کێشەی کورد لە باشوور و پارچەکانی تری کوردستان

کێشەی فەلسەفەی زانست جارێکی تر بەرۆکی فەلسەفە دەگرێتەوە. ئەو بەرۆکگرتنەوەیە ئاماژەیە بە هێزی فەلسەفە لە ئاڕاستەکردنەوەی زانست کاتێک خۆی لەناو قەیرانە بێ چارەسەرەکانی خۆی دەبینێتەوە. زانستخوازان بە دۆزینەوەی هەندێک لە ڕێچکە سرووشتییەکان و بنەمای چەندبارەبوونەوەی دیاردە سرووشتییەکان گوتاری مردنی فەلسەفە بەرز دەکەنەوە بەبێ ئەوەی ئاگاداری ئەوە بن، کە نازانستبوونی فەلسەفە بنەمای لەدایکبوونی زانستە. پرسی ئەوەی زانست چۆن دەبوو ئەگەر فەلسەفە لە بنەڕەتدا نازانستی نەبووایە ڕوونکردنەوە بە ڕەگ و ڕیشەی دۆزینەوە زانستییەکان و ئەو بنەمایانەی بێیان گریاونەتەبەر دابین دەکەن. (مارتین هایدیگەر) لە گوتاری (نامەیەک لەسەر مرۆڤایەتی) سەرچاوەی ئەو جۆرە تێڕامانە لە فەلسەفە دەخاتە ڕوو، کە ڕێگەکەی بە (ئەفلاتوون) و (ئەریستۆ) دەگێڕێتەوە بەوەی لەو کاتەوە ڕۆڵی بیرکردنەوە لە چوارچێوەی بیرکردنەوەی ‘تەکنیکی’ سنووردار کراوە. زیاتر لەوە، وەک خۆی دەنووسێت: ” لەو کاتەوە فەلسەفە بەردەوام لە پێگەیەکی سەخت بووە بۆ ڕەوایەتدان بە بوونی پێش بوونی زانست.”1 هەر لەو ڕوانگەیەوە، خودی بابەتی بیرکردنەوە وەک بنەما بۆ ‘تیۆر’، بە دیدی (هایدیگەر)، لەسەر بنەمای بیرکردنەوەی تەکنیکایەنە، وەک دەنووسێت: ”خەسڵەتی بیرکردنەوە وەکو (تیۆر – theoria) و داکۆکیکردن لە ناسینی وەکو هەڵسوکەوتی تیۆری هەر خۆی لە ڕاڤەی تەکنیکیانە بۆ بیرکردنەوە ڕوو دەدات. ئەو خەسڵەتە کاردانەوەیە بۆ ڕزگارکردنی بیرکردنەوە و پاراستنی سەربەستییەکەی دژ بە کردار و کردن.”2

بەڵام ئایا تیۆر چۆن دەتوانێت بوارێکی ناکرداری بێت، کاتێک خاوەن هێزی ڕوونکردنەوە و پێشخستنی چارەسەرە بەرانبەر بە کردار و کردن؟ ئێمە دەبینین، کە ئەوەی لە چوارچێوەی ‘لۆجیک’دا دەسەلمێنرێت، دووبارە لە بەردەم هەڕەشەی ڕەتکردنەوە دایە هەر بە خودی ‘لۆجیک’ خۆی. هەوڵدان بۆ بە گشتگیریکردنی دیاردە و ڕووداوەکان لەسەر بنەمای ‘لۆجیک’ وا ڕەچاوی ڕاستەقینە یان واقیع دەکات، کە خاوەن یاسای هۆکردی چەسپاو بێت. بۆ ڕوونکردنەوەی زیاتر، پێویستە ئاماژە بە دوو قوتابخانەی فەلسەفەی زانست بدەین. یەکەمیان، سرووشتناسی (Naturalism)، یان پۆزەتیڤیزمە، کە (دەیڤد هیوم) بناغە بنەڕەتییەکانی جێگیر دەکات. دووەمیان، بوونیادگەری (Constructivism)، کە یەکەم لە ڕێگەی تێپەڕاندنی سرووشتناسی بە ئایدیاڵیزمی باڵای (ئیمانوێڵ کانت) دەست پێ دەکات و دووەم بە هەوڵی بوونیادگەراکان بناغە زانستییەکانی خۆی دادەمەزرێنێت. بە سرووشتناسەکان، ئامانج دۆزینەوەی یاسا هۆکردەکان (casual laws)ە. ئەوەیش وا پێشنیار دەکات، کە ڕاستەقینەی دەرەکی و یاسا هۆکردەکانی بڕیار لەسەر ڕووداو و دیاردەکان دەدەن، چ سرووشتی بن، چ کۆمەڵایەتی. لەو ڕوانگەیەوە، دۆزینەوەی ڕێچکە سرووشتییەکان و هێڵە چەندبارەبووەکان ئامانجی زانستە. (کانت) ئەو نەریتەی بیرکردنەوە ڕەت دەکاتەوە و لە جێگەی بە چەقزانینی ڕاستەقینەی دەرەکی، هۆش بە چەقی زانین و دۆزینەوەکان دادەنێت. ئەگەرچی ئەو جیهانی ڕاستەقینەی دەرەکی ڕەت ناکاتەوە، کە بە (نۆمینە)ی دادەنێت، هۆش لە تێگەیشتن لێی کەمتوانایە و سنووری تێگەیشتنەکانی هۆش تەنیا دیاردەکانە. لەو ڕوانگەیەوە، هەر جۆرە بانگەشەیەک بۆ تێگەیشتن لەوەی لە دەرەوەی سنووری تێگەیشتنی هۆشە لای (کانت) بانگەشەیەکە لە دەرەوەی دروستێتی. تەنانەت (کانت) بە بەرزکردنەوەی ڕەخنە لە ئاست سرووشتناسیی (هیوم)، یاسای هۆکردی بە ناپێتی دادەنێت ئەگەرچی لە پێشتریش بن، وەک پێی وایە دەربەینی (هەر گەڕانێک هۆکردی خۆی هەیە) ئەو دەربەینەیە، کە ئەگەرچی لە پێشترە، بەڵام ناپێتییە بەو هۆکارەی خودی چەمکی گەڕان ‘چەمکەکە لە ئەزموونەوە دەرهێندراوە.’3 بەڵام ئایا خودی چەمک خۆی چۆن لە هۆشی مرۆڤدا دادەهێندرێت؟ وەڵامی (کانت) بۆ ئەو پرسیارە ئەوەیە، کە ‘بە کەرەستەکانی هەستکردن، لە ئاکامدا، بابەتەکانمان دەست دەکەون و هەر ئەوە گەشە بە دەرککردنی ئێمە دەدات؛ بە تێگەیشتن دەبن بە بیر و لەوەوە چەمکەکان سەرهەڵدەدەن.’4 بۆیە دەبینین بە لەدایکبوونی چەمکەکان کۆمەڵێک پێشمەرج هەن، کە دەبێت ئامادەیان هەبێت. سەرەتا دەبێت مرۆڤ خاوەن کەرەستەکانی هەستیاری یان هەستکردن بێت و ئەو هەستکردنەش خاوەن بابەت یان ئۆبجێکتێک بێت بۆ

هەستکردن. لە ڕێگەی پەیبردن یان درککردن تێگەیشتن بە بابەتەکان دروست دەبێت و خودی تێگەیشتنەکە بیرە و لە ئاکامدا زنجیرەی بیرەکان لە یەکێتیی چەمکدا یەک دەگرنەوە. بەڵام خودی ڕەسەنێتیی هەستکردن، بە دیدی ئەو، لە پێشترە و ڕێگەکانی لە هۆش دان؛ لەو هۆشەی ‘ناوەڕۆکی تەواوی فرەلایەنییەکانی جیهانی دیاردە ڕێکخراون و لەژێر پەیوەندیی دیاریکراو دەبینرێن.’5 خودی شوێن و کاتیش دووبارە لە هۆشدا ڕێکخراون لەژێر ئەو تۆڕە ئاڵۆزانەی بە پەیوەندییە دیاریکراوەکانی هەیە. ئەگەر هەر چەمکی ‘گۆڕان’ جارێکی تر بە نموونە بهێنینەوە، ئەوا بە (کانت)، گۆڕان لەناو کات دایە. بە ئەوەی گۆڕان شتێکی ڕاستەقینە بێت، پێشمەرجە سەرەتا کات شتێکی ڕاستەقینە بێت. ئەو نکۆڵی لە ڕاستەقینەیی کات ناکاتەوە، بەڵام بە ئەو ‘کات هیچ نییە جگە لە فۆرمێکی درککردنی ناوەکیمان.’6 (کانت) زیاتر لەوە دەڕوات و دەنووسێت: “ئەگەر مەرجی تایبەتی هەستکردنمان لە [کات] جیا بکەینەوە، چەمکی کاتیش لەناو دەچێت؛ هەبوونی لە بابەتەکان لە-خۆیان-دا نییە، بەڵکو بە تەنیا لە سبجێکتەکەدا (یان لە هۆش)دا، کە درککیان پێ دەکات.”7

لەو ڕوانگەیەوە، مادام زەمینەی هەموو زانینەکان لەناو شوێن و کاتدان و ئەو دووانەیش وابەستەن بە هەبوونی هۆش، دەگەینەوە بەو ئاکامەی، کە هەموو زانینەکان سبجێکتیف یان خۆیین. لە هەمان کاتدا، بە دیدی ئەو، دوو ڕێگە هەیە بۆ زانین، یەکەمیان لە ڕێگەی پەیپەبردنی هەستەکی و دووەمیان لە ڕێگەی تێگەیشتن بە هۆی چەمکەکان، وەک خۆی دەنووسێت: “لە دەرەوەی هەستکردن، ئێمە ناتوانین درککردنمان هەبێت؛ لە ئاکامدا، تێگەیشتن فاکەڵتی درککردن نییە. بەڵام بەبێ درککردن هیچ ڕێگەیەکی تری زانین نییە، جگە لە ڕێگەی چەمکەکانەوە نەبێت؛ لە ئاکامدا، هەر تێگەیشتنێکی زانین، لانی کەم هیی مرۆڤ، زانینە لە ڕێگەی چەمکەکانەوە – نەک ئەوەی درککردن بێت، بەڵکو گوتارییە.”8
خودی دروستبوونی چەمک لە ئاکامی، لە ئاستە پەتییەکەیدا، پڕۆسەسی ناڕێکخراو نین، بەڵکو لە ئاکامی پڕۆسەکن، کە (کانت) ناوی دەنێت ‘سینتێسیس – synthesis..’ بە ئەوەی سینتێسیس پەتی بێت، بە دیدی (کانت)، فرەلایەنیی توانستی زانین (cognition) لەسەر ئەزموون دانەمەزراوە، بەڵکو لەسەر بنەمای لەپێشتر، وەک خۆی دەنووسێت: “مەبەستم لە وشەی سینتێسیس لە دەربڕینە گشتییەکەیدا پڕۆسەسی یەکگرتنی ڕوونکردنەوە جیاوازەکانە بە یەکەوە و پەیبردنە بە فرەلایەنییان لە یەک توانستی زانیندا. سینتێسیسەکە پەتییە ئەگەر فرەلایەنییەکە لەسەر بنەمای ئەزموون نەبێت، بەڵکو هیی لەپێشتر بێت

(وەک ئەوەی لە شوێن و کات بێت)."10

سەبارەت بە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، (ماکس ڤیبەر) لەسەر هەمان ڕێباز ڕاڤە بە مرۆڤ وەک بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتی دابین دەکات. بە دیدی (ڤیبەر)، بە دیاردە سرووشتییەکان مەتۆدۆلۆجیای سرووشتناسی دەشێت گونجاو بێت، بەڵام چونکە مرۆڤ بریکارێکی کۆمەڵایەتییە، ئەمە ناتوانین لە ڕێگەی دیاردە سرووشتییەکان تەنانەت سرووشتی مرۆڤ خۆیشی، لە کرداری کۆمەڵایەتییەکانی تێبگەین. ئەویش پەیوەندیی بەوەوە هەیە، کە مرۆڤ لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا، بوونەوەرێکی واتا-بەخشە و واتا-ئافرێنەرە. (ڤیبەر) چەمکی (Verstehen)، کە بە واتای تێگەیشتنی ڕاڤەیی دێت، بە ئەو لایەنە بە کار دەهێنێت. مرۆڤ وەک بریکارێکی کۆمەڵایەتی و لەناو پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا، واتە لەناو پەیوەندیی هێزەکاندا، ڕاڤەی سەبجێکتڤیانەی بە کرداری خۆی و ئەوانی تر هەیە. مادام تێگەیشتنەکانیشی سەبجێکتیڤانەن، هەرگیز لە بەرانبەر ڕاستەقینەدا تەواو نین. مرۆڤ بەو توانستەی هەیەتی هەرگیز ناتوانێت تێگەیشتنی تەواوی بە ڕاستەقینە هەبێت و هەمیشە تێگەیشتنەکانی بابەتن بە سنووردارێتیی هۆش لە ئاست ڕاستەقینەدا. نیۆ-کانتییەکان لە ئاست ئەو کێشەیەدا هۆشمەند بوون، بەڵام چارەسەریان بە ئەوە دابەشکردنی پارچەکانی ڕاستەقینە بوو بە دۆزینەوەی بەرانبەرەکانیان لە هۆشدا، ئەویش لە ڕێگەی پێکهێنانی چەمک (concept formation) بە هۆکاری ئەوەی هەرسکردنی تەواوی ڕاستەقینە بە یەکجار ئەرکێکی نەکردەیە بە هۆش. (ڤیبەر)، بە پێچەوانەوە، پەنا بە پێکهێنانی جۆری نموونەیی (ideal formation) دەبات وەک کەرەستەیەکی مەتۆدۆلۆجی لە پێناو تێگەیشتن لە هەر کەیسێک، کە توێژەر مامەڵەی لەگەڵ دەکات. جۆری نموونەیی واتە باڵاترین ئامانج و ئاکامی کرداری کۆمەڵایەتی بە گرووپێکی دیاریکراو لە شوێن و کاتی دیاریکراودا. ئەگەرچی جۆری نموونەیی دەشێت هەرگیز لە ڕاستەقینەدا نەبێت، بەڵام بونیادنانی یارمەتی ئەوەمان دەدات، کە تێبگەین ئەکتەرە کۆمەڵایەتییەکان لە پێناو چیدا کردارەکانیان ئاڕاستە دەکەن و چ لایەنێکە وا دەکات لە هێنانە دی ئەو ئامانجەیان سەرکەوتوو نەبن.

ئەگەر نموونەییەکی پەیوەندیدار بهێنینەوە و وای دابنێین ئامانجی گرووپێک ‘سەربەخۆیی’ە، ئەوا لێرەدا سەربەخۆیی ئامانجە نموونەییەکەیە، واتە جۆری نموونەیی. هەر بزووتنەوەیەک بە ئەو ئامانجە تێبکۆشێت، کردارەکانی لە جۆری نموونەییدا لە چوارچێوەی

ئەو ئامانجە ئایدۆلۆجییە ڕاڤەیان بە دەکرێت. دوژمن و دەست هەر لە چوارچێوەی ئەو ئامانجە بڕیاریان لەسەر دەدرێت، چەمکەکان بە ئەو ئامانجە بونیاد دەنرێن و تێگەیشتن و پاڵنەری ئەکتەرە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانیش هەر لە چوارچێوەی ئەو جۆرە نموونەییەدا ڕاڤە دەکرێن. بەڵام ئەوە جۆری نموونەییە، واتە ئەو ئاستەیە، کە ئەمە وای دادەنێین هەموو کردارە کۆمەڵایەتییەکان لەو پێیەی هۆشمەندیدا بە ئەو ئامانجە ئەنجام دەدرێن، کە لە ڕاستەقینەدا ئەوە دەخەکە نییە، بەڵکو هەلومەرج و بەرژەوەندیی تر لە کایەکەدان، کە وا دەکات گەیشتن بەو جۆرە نموونەییە لەژێر باری ئەو دەخانەدا نەکردە بێت. لەو ڕووەوە، بونیادنانی ئامانجی نموونەیی یارمەتی ئەوەمان دەدات هەم لە پاڵنەری کردارەکان تێبگەین، هەم بە دوای ئەو هۆکار و هەلومەرجانەدا بگەڕێین، کە بەربەست بە بەدیهێنانی جۆرە نموونەییەکە لە گەی ڕاستەقینەدا دروست دەکەن. خودی چەمکی ‘سەربەخۆیی’ بونیادنراوەکی کۆمەڵایەتی و سیاسییە. لێرەدا مرۆڤی واتا-بەخش واتا بە کردار و ئامانجەکانی دەبەخشێت، کە لەو کۆنتێکستەدا لە پەناو ‘سەربەخۆیی’یە. مادام ئەمە باسی چەمکی ‘سەربەخۆیی’ دەکەین، کە چەمکەکە ئەمە لە ڕێگەی سرووشتناسییەوە ناتوانین لێی تێبگەین بەو پێیەی لە بنەڕەتدا لە پەیوەندیی کۆمەڵایەتیدا بونیاد نراوە، بەچوونی (ڤیبەر) سەبارەت بەوەی، کە هەر دیاردەیەک لە خۆیدا دەگمەنە و پەیوستە لە چوارچێوەی تایبەتی خۆیدا مامەڵەی لەگەڵ بکرێت، نەک ئەوەی لە ڕێگەی دۆزینەوەی یاسای گشتگیری گەردوونی کەم بکرێتەوە، بە تەواوەتی دروستە. هەر جۆرە ئایدۆلۆجیایەکیش دووبارە جۆری نموونەییە و لە ڕێگەی چەمکەکانەوە وەک بونیادەکی کۆمەڵایەتی نوێ بونیاد نراوە. کرداری تاکەکەس چالاکەکانیش هەر لە چوارچێوەی ئەو واتا و مەبەستەی هاوپێچی کردارەکانیان دەکەن ڕاڤەیان بە دەکرێت. لە دواتردا بە وردی بە ئەو باسە لە پەیوەندییدا بە کێشەی کورد دەگەڕێینەوە، بەڵام ئەوەی لێرەدا گرنگە دابینکردنی باکگراوندەکە بە ئەو باسە.

تێگەیشتن لە پاڵنەر و مەبەستەکانی مرۆڤ لە پەیوەندیی کۆمەڵایەتیدا ڕوونکردنەوەی ڕێژەیی دابین دەکات. بەڵام، بە تێگەیشتن لەو ڕووداو و ئاکامانەی لە گۆڕەپانی ڕاستەقینە ڕوو دەدەن، کەمتوانایە، چونکە لە ئاست دەستەکەوت و ڕووداوەکاندا، بە ڕەهایی گرنگ نییە پاڵنەرەکان چین و چۆن تاکەکەسەکان واتا بە کردارەکانیان دەبەخشن ئەگەر ئەو پاڵنەرانە ئامانجی خۆیان لە ڕاستەقینەدا نەپێکن. بە واتایەکی تر، نەک هەر ئەوەی لە هەمبەر ڕاستەقینەدا چ واتایەک دەئافرێنین و چۆن لە ڕێگەی واتا چوارچێوەی بە ڕاستەقینە

دەبەخشین، وەک ئەوەی لای (ڤیبەر) پێداگری لەسەر دەکرێت، بەڵکو خودی ڕاستەقینە چییە و چۆن دەتوانین پێی بە میکانیزم و بونیادە شاراوەکانی ببەین دەبێت بە پرسێکی گرنگ و جێی بایەخ بۆ ئەوانەی نە لە چوارچێوەی سرووشتناسی و نە لە هیی بوونیادگەریی کۆمەڵایەتی تینیووەتیی دۆزینەوە و دامەزراندنی زانینان ناشکێت. لە بەرانبەر ڕاستەقینەدا، کاتێک جیهانبینیی مرۆڤ دەبێت بە پێوەر، دۆزینەوەکان تەنیا لە چوارچێوەی تێگەیشتن لە خودی باوەڕ و جیهانبینی مرۆڤ دەبن تا ئەوەی ڕاستەقینە خۆی چییە. ئەوەش ڕێگە بە دیاردەیەک خۆش دەکات، کە پێی دەڵێن ‘دروستێتیی یەکسان – equal validity’. مەبەست لەو چەمکە ئەوەیە، کە هەموو شتەکان بە ڕەچاوکردنی جیهانبینی و پاڵنەری تاکەکەسەکان بە ڕاستەقینە دروستە.
بۆ نموونە، ئەگەرچی باوەڕ و بۆچوونەکانیان هەر چەند لە بنەڕەتدا جیاواز بن، بۆ موسڵمانێک ئیسلام، بۆ مەسیحییەک مەسیحی و بۆ بێ-باوەڕێک بێباوەڕی بنەمای دروستێتی و ڕاستین، بەڵام بە گوێرەی پێوەری ‘دروستێتیی یەکسان’ هەر سێ باوەڕ بە هاوتای بنەماکانیان بۆ خۆیان دروستن. دەبینین لە ئاست ڕاستەقینەدا، بونیادگەریی کۆمەڵایەتی لە قەیران دایە. تەنانەت لەو بۆچوونەیشی، کە وا دەڕوانێت جیهان لە ڕێگەی ئایدیاکانمان دەگۆڕێت. نە دیدگای موسڵمان، نە مەسیحی و نە بێ باوەڕی لە هەمبەر ڕاستەقینەدا یەکسان نین. نەک هەر لە بواری کۆمەڵایەتی، بەڵکوو لە هیی سرووشتیش ئەمە ڕووبەڕووی بەربەستەکانی زانست دەبینەوە. چارەسەرێکی گشتگیر بۆ نەخۆشیی شێرپەنجە نییە. ئەوەی بۆ نەخۆشێک چارەسەرە، دەشێت بۆ نەخۆشێکی تر کاریگەرییە خراپەکانی زیاتر بن تا باشەکانی، چونکە بونیاد و میکانیزمی نەخۆشیی نەخۆشەکان جیاوازە.

فەلسەفەی زانست پێویستی بە ڕێبازی تۆکمە و بەهێز هەیە لە هەڵسەنگاندن و ڕووبەڕووبوونەوەی قەیرانەکانی زانست، چ کۆمەڵایەتی بن، چ سرووشتی بۆ ئەوەی بتوانێت لە ئاست دیاردەکان خاوەن هێزی ڕوونکردنەوەیی زیاتر بێت.

لێرەدا، قوتابخانەی سێیەم، کە (ڕیاڵیزمی ڕەخنەیی)یە، کە دەکرێت بە (ڕاستەقینەیی ڕەخنەیی – Critical Realism) بە کوردی وەربگێڕدرێت، بە فەلسەفەی زانست لە لایەن (ڕۆی ڕام باسکار، 1944-2014) دادەمەزرێت. جگە لەو دەستەواژەیە، ڕیالیزمی باڵا یان ڕاستەقینەیی باڵا (Transcendental Realism)یش بە هەمان فەرگە بە کار دێت. پێویستە ئاماژە بەوە بدەم، کە چۆن (هایدیگەر) لە پەرتووکی (بوون و کات) ئاماژە بە قەیرانی زانستەکان دەکات بەو

پیی توژینون ل هبووکان تا ئااستکردنی بیرکردنو ووو بوونناسی و لودا دنووست: "ئم جر ئارزووکردنک ب دانانی توژینو لسر زمینیکی نو ل هموو بوارکاندا سری هداو"11 ، بو شوی (باسکار) شون داوای هاوشو دکوت ب دامزراندنی 'زمینیکی نو ل هموو بوارکاندا.' ب هکار نیی، ک ل دامزراندنی قوتابخانکیدا، پنا ب دامزراندنی ئنتلجیایکی هاوشو دبات، ئویش ئنتلجیایک، ک لسر بنمای ئنتلجیای بوون دامزراو و پشتگیری ل ب بنت- دانانی بوون ل توژینو و بیرکردنو سربخ ل سیستمکانی زانین دکات. ئم دزانین ل ئایدیایزمی بای (کانت)، چقی تگیشتن تگیشتن ل هش، سرتا ل ئاست پتییکی و دواتر ئو درکوتانی ل دکونو. ب (باسکار)، استقینیک ل دروی هشدا هی. بب بوونی مرق، ک بوونورکی هشمند، بشوومار دیاردی گردوونی وو ددن؛ شپلی دنگکان ل گشت برداوام دبن، باران هر دبارت، بوونورانی تر دشت بژین و زر نموونی تر، بام تاک جیاوازی ئوی، ک مرقی تبینیکار لودا نابت. خستی تبینیکردن، ک سرچاوکی هش بیار لسر بوونی استقین نادات، بکو تنیا دتوانت ل ئاستیدا ئاگامند بت. ب دیدی (ی باسکار) استقین ل س گاو خی مانیفست دکات. سرتا ب ساد دردکوت، بام دواتر ئاز و تا دگات ب سرووشتی خی، ک گریک و ئگری کردنوی تواوتی نیی. ووداوکان ئاکامی سرسوهنر نین، بکو درئنجامی میکانیزم، هز و بونیادی شاراون. ئوی ل کات و شونکدا وو ددات، هیچ مرج نیی ل کات و شونکی تردا وو بداتو، ئگر همان میکانیزم، بونیاد و هلومرجکان ئامادیان نبت. لو وانگیو، (باسکار) استقینیی خنیی ل استقینیی ئزموونی (Empirical Realism) جیا دکاتو بوی، ک هیی دووایان همیش ل گی ئزموونو خوندنو و اقی خی ب استقین بونیاد دنت، ل کاتکدا استقین مودایکی کراوی و ل گی ئوی ووی داو سنووردار ناکرت، چونک خی گپان و برهمهنری ووداو و ئزموونکان. ب ئو مبست، سرتا پیوست دکات خشتی بناغی سیستمکی ئو وک خ، ک ل پرتووکی (تیری استقینی زانست) کشاویتی، بخین وو:12

	پانتایی استقین	پانتایی استی	پانتایی ئزموونی
میکانیزم	✓		

ڕووداوەکان	✓	✓	
ئەزموونەکان	✓	✓	✓

وەک دەبینین و وەک خۆیشی ئاماژەی پێ دەدات، میکانیزمەکان تەنیا لە پانتایی یان کایەکی مەودای ڕاستەقینەدا هەن و سەربەخۆن لە ئەزموون و ڕووداوەکان. نەک هەر ئەوە، بە تێگەیشتن لە ڕووداو و ئەزموونەکان ئێمە پێویستیمان بەوەیە بە خودی میکانیزمەکان بگەڕێینەوە بۆ ئەوەی سەرچاوەی ڕووداو و ئەزموونەکان بدۆزینەوە، کە میکانیزمەکانن، بەڵام هەرگیز بە تەنیا ناتوانین لە ڕێگەی ڕووداو و ئەزموونەکان لە تەواوی میکانیزمەکان تێبگەین. بە هەمان شێوە، وەک خشتەکە ڕوونی دەکاتەوە، ڕوودانی ڕووداوەکان سەربەخۆن و بوونیان لەسەر ئەزموونەکان نەوەستاوە، هەر وەک چۆن ئەزموونەکانیش وابەستە نین بە ڕووداوەکان. هەم ڕووداوەکان، هەم ئەزموونەکان، لەو ڕوانگەیەوە دەرکەوتەن، وەک خۆی دەنووسێت: “جیهان لە شتەکان پێکهاتووە نەک لە ڕووداوەکان. زۆربەی شتەکان بابەتی گرێدارن (complex objects)، کە بەهۆیەوە خاوەن یەکێتییەکن لە ئاراستە، ئەگەر و هێزەکان. بە گۆڕانەوە بە پێیڕەوکردنی ئاراستە، ئەگەر و هێزەکانیان، کە دیاردەکانی جیهان ڕوون دەکرێنەوە.”[13]

پێچەوانەی چەمکی یاسا هۆکردەکانی سرووشتناسەکان (naturalists)، (باسکار) چەمکی میکانیزمە بەرهەمهێنەرەکان (generative mechanisms) بە کار دەهێنێت. بە پێناسەی ئەو، میکانیزمە بەرهەمهێنەرەکان ‘هیچ نین، جگە لە شێوەی کرداری شتەکان.’[14] کێشەی سیستەمی زانینی (هیوم)، بە دیدی (باسکار) ئەوەیە، کە (هیوم) یاسا هۆکردەکان لە چوارچێوەی سیستەمێکی داخراو ڕەچاو دەکات، یان بە واتایەکی تر، بۆچوونی وایە، کە ڕاستەقینە سیستەمێکی داخراوە و ڕێچکەدار یان خاوەن یاسای هۆکردی بڕیار لەسەر دراوە، کە تێیدا ڕووداوەکان بەردەوام چەندبارە دەبنەوە. بە (باسکار)، ڕاستەقینە تۆڕێکی کراوەیە و لەو سێ ئاستەی ئاماژەمان پێی دا خۆی مانیفێست دەکات. جگە لە ڕەتکردنەوەی قوتابخانەی ئەزموونگەرایی (هیوم)، (باسکار) قوتابخانەی ئایدیالیزمی باڵای (کانت) ڕەت دەکاتەوە لەسەر ئەو بنەمایەی، کە ئایدیالیزمی باڵا وا لە جیهانی سرووشتی دەڕوانێت، کە بونیادێکی هۆشەکی بێت تا بوونێکی سەربەخۆ لە دەرەوەی هۆشدا.[15]

(باسکار) ئاماژە بە قەیرانێکی تری ئەو دوو ڕێبازە دەدات، کە ناوی دەنێت ئیپستیمیی چەوت (epistemic fallacy). مەبەست لەو چەمکە کەمکردنەوەی بوونە بە زانین، یان ئەنتۆلۆجیا بە ئیپیستیمۆلۆجی،

وەک بەرانبەر ئەو دیاردەیەی ڕاستەقینەیی ئەزموونی دەنووسێت: "… کە پرسیارە ئۆنتۆلۆجییەکان هەمیشە دەتوانرێت جێگۆڕکێیان لەگەڵ تەرمە ئیپیسیمۆلۆجییەکان پێ بکرێت."16

ئەو کێشەیە لەوە بەرفراوانترە بەو پێیەی، کە زانین گوتاری ڕەهای خۆی، کە بە دیدی ئەو لەسەر بنەمای ئیپستیمیی جووت دامەزراوە، بەرانبەر بە بوون بەرز دەکاتەوە و هەر چەند لە بنەڕەتیشدا لاواز بێت، لەسەر بنەمای دروستێتی لە چوارچێوەی ئەو فەرگەیەی زانین ڕەوایەت و هێزی پێ دەبەخشرێت. خودی (کانت)، بە بۆچوونی ئەو، لە ڕێگەی ئەو بۆچوونەی، کە پێی وایە کاتیگۆرییەکان ئەگەر لەسەر بنەمای هەست یان ئەگەری بوونیان بە ئەزموون بونیاد نەنرێن، هیچ واتایەکیان نییە، تووشی دامەزراندنی ئیپستیمیی جووت دەبێتەوە کاتێک بوون بە بابەتی زانین کەم دەکاتەوە.17

بەڵام ئەنجامدانی ئیپستیمیی جووت لە دامەزراندنی هەر سیستەمێکی زانین تەنیا پێوەندیی بەو دوو قوتابخانەی فەلسەفەی زانستەوە نییە، بەڵکو بە دیدی ئەو، بوارەکانی گرتووەتەوە. بەڵام بە (باسکار)، زانین دەبێت وا ڕەچاو بکرێت، کە کەرەستەیەکە بە بەرهەمهێنان و زانستیش وەک چالاکییەکی بەردەوامی کۆمەڵایەتی، کە لە پرۆسەسی گواستنەوەی بەردەوام دایە.18

زانین بۆ ئەو دوو جۆر زانینە. یەکەمیان زانینی پراکتیکی یان زانینی چالاکییەکانی مرۆق، واتە زانینێک کە پێوەندی بە وەبەرهێنان و پیشەوە هەیە، بۆ نموونە چۆنیەتی دروستکردنی فڕۆکە. دووەمیان زانینە سەبارەت بە بوون و دیاردەکانی. مرۆق دەتوانێت دەستکاری و گەشە بە زانینی یەکەم بدات، بەڵام لە ئاست زانینی دووەمیان کەمتوانایە و توانای گۆڕینی نییە، بەڵکو تەنیا دەتوانێت بوونەوەرێکی تێبینیکار و دۆزەرەوە بێت لە ئاستیدا. ئەمە زانینمان سەبارەت بە بوون هەبێت یان نا هیچ لە باڵادەستیی بوون کەم ناکاتەوە.

ڕاستەقینە چییە و ئێمە چۆن دەتوانین هێزی تێگەیشتنمان بەسەر ڕاستەقینەدا هەبێت؟ لەو ڕاقانەدا هیچمان بۆ دەرنەکەوتبێت، ئەوەمان بۆ دەرکەوتووە، کە چەندبارەبوونەوەی ڕووداوی هاوشێوە تەنیا ڕێکەوتن بە گوێرەی بونیاد و میکانیزمەکان، نەک حەتمی. ئەوەی لە شوێن و کاتێکی دیاریکراو ڕوو دەدات پێوەندیی بە کۆنتێکستی ئەو شوێن و کاتەوە هەیە، نەک هیی کات و شوێنی تر بە گوێرەی بونیاد، میکانیزم و هەلومەرجەکان. پێویستە ئاماژە بە خاڵێکی گرنگ بدەم، کە ئەویش ڕۆڵی هەلومەرجەکانە، کە دواتر لە نموونەی قەوارەی هەرێمی کوردستان ڕوونکردنەوەی زیاتر دابین دەکەم. میکانیزمەکان پێویستیمان بە هەلومەرجی خۆیان هەیە بە

ئەوەی ئاکامی دیاریکراو بدەن بە دەستەوە. بەڵام ئەو هەلومەرجانە ئاکامی کراوەیی ڕاستەقینەن. لەو ڕووەوە، ڕاستەقینە وەک تۆڕێکی کراوە خاوەن فرەڕەچکەییە. (باسکار) چەمکی (demi-regular) بۆ ئەو دۆخە بەکار دەهێنێت، کە چەمکێکی بیرکارییە بۆ ئەندازیە و شێوەکان بەکار دێت؛ ئەوەی لە ئاستێکدا چوارگۆشەیە و ڕێچگەی چەندبارەبوونەوەی چوارگۆشەیی هەیە لە ئاستێکی تردا دەشێت بازنەیی و سێ-گۆشەیی بێت یان ئاستی تر بن بە تەنیا لەبەر ئەوەی ڕاستەقینە چوارچێوەیەکی دیاریکراوی هەمیشەیی نییە و بەردەوام لە گۆڕانە پێشبینینەکراوەکانی خۆی دایە.

نموونەی کێشەی کورد و هەرێمی کوردستان

ئەگەر ئەمە سەیری کێشەی سیاسی کورد بکەین و بمانەوێت تێگەیشتنێک لەسەر بنەمای فەلسەفەی زانین دابمەزرێنین، ڕووبەڕووی کۆمەڵێک بەربەست دەبینەوە. ئامانجی سیاسی کورد بۆ چەندین دەیە بریتی بووە و بریتییە لە سەربەخۆیی (کورستان)، بەڵام تەنیا لە (کوردستان)ی باشوور ئەو ئامانجە تا ڕادەیەکی سنووردار بەدەست هاتووە لە کاتێکدا ژمارەی دانیشتووانی (کورستان)ی باشوور زۆر کەمترە لە هیی باکوور و ڕۆژهەڵات. ئەمە چۆن دەتوانین وەها کەیسێک ڕاڤە بکەین؟ بە بۆچوونی من، ئەمە دەتوانین لە ڕوانگەی دوو فەرگەی بنەڕەتی فەلسەفەی زانست لەو کێشەیە تێبگەین، ئەوانیش بونیادگەریی کۆمەڵایەتی و ڕاستەقینەیی ڕەخنەییە. بوونیادگەریی کۆمەڵایەتی بە ئەوە گرنگە، کە ئەمە جۆری نموونەی بۆ ئەو کێشەیەی کورد بونیاد بنێین، کە پێشتر ئاماژەمان پێی داوە. جۆری نموونەیی بۆ کێشەی سیاسی کورد دەوڵەتە، واتە کورد لە بنەڕەتدا و لە ئاستە ئایدیاڵەکەیدا بۆ دەوڵەتبوون تێدەکۆشێت. چەمکی دەوڵەت لێرەدا چەمکێکی بونیادگەریی کۆمەڵایەتییە، واتە کارەکتەرە کۆمەڵایەتییەکان ئەو چەمکەیان داهێناوە و ڕێکخراوێکی سیاسیان لەسەر ئەو بنەمایە دامەزراندووە، کە دەوڵەتە. بە پێناسەکەی (ماکس ڤیبەر) بێت، ‘دەوڵەت ڕێکخراوێکی سیاسییە، کە سەرکەوتووانە گوتاری قۆرغکردنی بەکارهێنانی توندوتیژیی ڕەوایەتپێدراو بەسەر ناوچەیەکی دیاریکراودا بەرز دەکاتەوە.’[19]

ئەو پێناسەیە فرەدیوە. بۆ ئەوەی دەوڵەت هەبێت، دەبێت ئەو دەوڵەتە توانای قۆرغکردنی گوتاری توندوتیژی بەسەر خاک و کۆمەڵدا هەبێت، واتە لە ئاستە نموونەیەکەیدا، دەوڵەت دەبێت سوپای هەبێت و ئەو سوپایە سەرکەوتووانە هێزی خۆی بەسەر خاکدا بسەپێنێت. لە هەمان کاتدا، سوپا خۆی دەبێت تاکە ڕێکخراوی بەکارهێنانی توندوتیژیی

ڕەوایەتپێدراو بێت بەسەر خاک و کۆمەڵدا. ئەو پێناسەیە، کە جۆری نموونەییە، یەکێکە لە پێوەرەکان بۆ هەڵسەنگاندنی شکست و سەرکەوتووی دەوڵەت بەسەر خاکدا. ئەو دەوڵەتانەی توانای سەپاندنی هێزی سوپایان بەسەر خاکدا نییە، بۆ نموونە (سۆماڵیا)، (سوریا) و تەنانەت (عێراق)یش، بە دەوڵەتی شکستخواردوو هەژمار دەکرێن و هێزی دەرەکی ڕەوایەتی هەیە لە پێشێلکردنی سەروەریی ئەو دەوڵەتانە.

بەڵام چەمکی دەوڵەت وابەستەیە بە چەمکی سەروەری. لە ڕاستیدا، سەروەریی واتە دەوڵەت. بۆ ئەوەی دەوڵەتێکیش سەروەر بێت، دەبێت سەربەخۆ بێت. سەربەخۆیی لێرەدا دواین هەنگاوە بۆ دروستبوونی دەوڵەت تا یەکەم هەنگاو، چونکە سەربەخۆیی لە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی بڕیاری لەسەر دەدرێت تا لە ئاستی ناوخۆ. کاتێک (داعش) سەرکەوتووانە خاکی (سوریا) و (عێراق)ی داگیر کرد، لە ئاستی ناوخۆ خاوەن هەرە زۆری خەسڵەتەکانی دەوڵەت بوو، بەڵام دانپێدانەنانی نێودەوڵەتی بەس بوو بۆ لە ئاستی نێودەوڵەتیدا هاوپەیمانی لەناوبردنی ئەو ڕێکخراوە پێکبهێندرێت. لە هەمان کاتدا، کاتێک (بەریتانیا) و (فەڕەنسا) و دەوڵەتانی تری داگیرکار دەستیان بە داگیرکاریی خاکەکانی خۆرهەڵات کرد، ئەوان هیچ دەوڵەتێکیان داگیر نەکرد، بەڵکو خاکی بێ سەروەریان داگیر کرد، چونکە هیچ یەکێک لەو خاکانە خاوەن دەوڵەت نەبوون. واتە خاکی کراوە بوون بۆ داگیرکاری، بەکارهێنان و تەراتێن. لەو ڕووەوە، کاتێک دەوڵەت بوونی نییە، هیچ گرووپێک سەروەریی بەسەر خاکدا نییە، لانی کەم لە ئاستی نێودەوڵەتیدا. دیاردەی دەوڵەت لە سەدەی هەژدە لە (ئەوروپا) شێوە دەگرێت و بە پڕۆسەسکی درێژخایەن بەسەر تەواوی جیهاندا بڵاو دەبێتەوە. لەو ڕوانگەیەوە، پشتگیری و دانپێدانانی نێودەوڵەتی گرنگترین هەنگاوە بۆ تەواوکردنی دامەزراندنی دەوڵەت.

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، (هەرێمی کوردستان) نموونەیەکی جیاوازمان پێ دەدات، چونکە سەرەڕای هەبوونی دەوڵەتێکی ڕەوایەتپێدراوی وەکو (عێراق)، هێشتا ئەو دەوڵەتە توانای سەپاندنی هێزی بەسەر تەواوی خاکی خۆیدا نییە. بۆ کورد لە (عێراق) خاوەن وەها دەستەڵاتێکە، بەڵام لە (تورکیا) بنەڕەتترین مافەکانی شوناسی لێ داگیر کراوە؟ بونیادگەریی کۆمەڵایەتی لێرەدا توانای ئەوەی نییە وەڵامی ئەو پرسیارەمان بداتەوە، چونکە ئەگەر باسکە سەربەخۆیی بێت، کوردەکان لە هەر چوار پارچە بە سەربەخۆیی تێدەکۆشن. لەو ڕووەوە، ئێمە پێویستە پەنا بۆ قوتابخانەکەی (ڕۆی باسکار) ببەین لە پێناو دۆزینەوەی بونیاد، میکانیزم و هەلومەرجەکان، کە وا دەکەن هەرێمێک

بە نزیکەی شەش ملیۆن کورد دەستەڵاتی نەتەوەیی زۆر زیاتر بێت لە بەشەکی (کوردستان)، کە دانیشتووانی زیاتر لە بیست ملیۆنە. ئایا باسەکە ئەوەیە، کە کوردەکانی باشوور شۆڕشگێڕانەترن لە کوردەکانی بەشەکانی تر؟ بە دۆزینەوەی بونیاد و میکانیزمەکان، دواتر هەڵسەنگاندنی هەلومەرجەکان، دەتوانین وەڵامێکی شایستە بە ئەو پرسیارە بدەینەوە.
یەکەمیان سەبارە بە میکانیزمەکان، کوردەکان لە هەر چوار پارچە خاوەن کۆمەڵێک میکانیزمی هاوبەشن، بە نموونە هەبوونی خەونی سەربەخۆیی نەتەوەیی، پارتی سیاسی، هێزی بەرگریکار و شەڕ، کە توانای چالاکی سەربازی هەبێت، زمان و کەلتوور. لە ڕووی ڕووداوەکانیشەوە، ڕووداوی سیاسی کورد لە هەر چوار پارچە ئامادەیی هەیە بە خەونی سەربەخۆیی، چ بە ڕاستەوخۆی بێت، چ بە نا ڕاستەوخۆیی. کەواتە لێرەدا میکانیزم و بونیادەکان هاوبەشن. ئەگەر لە باشوور هێزی سەربازیی (یەکێتی) و (پارتی) هەیە، ئەوا لە باکوور (پەکەکە) هەیە، لە خۆرهەڵات (دیموکرات) و (کۆمەڵە) و (پژاک) هەن و لە ڕۆژئاواش (هێزەکانی سوریای دیموکرات). لەو ڕووەوە، (یەکێتی) و (پارتی) تەنیا میکانیزمی بەرهەمهێندراوی کۆمەڵگەی کوردین تا ئەوەی خۆیان داینەمۆ و چەرخی خستنەگەڕی سەربەخۆیی (کوردستان) بن. بە هەمان شێوەیش، کێشەکانی ئەو میکانیزمە بەرهەمهێندراوە، وەکو قەیرانەی بەرهەمی ئەو حیزبەن، بە لەناوچوونی هیچ یەکێک لەوان کۆتایی نایەن، ئەگەر هەر جۆرە بزوتنەوەیەک دووبارە بەرهەمی هەمان میکانیزم بێت. ئەمە بینیمان، کە بزووتنەوەیەکی وەکو (گۆڕان) وێنەیەکی تەقڵەنەرتر و فرەبازانەتری ئەو میکانیزمە بەرهەمهێندراوەی پێشان داین. لێرەدا ئەمە دەبێت لە هەلومەرجەکان تێبگەین، کە وای کردووە (کوردستان)ی باشوور نیمچە-سەربەخۆ بێت، بە مافی بەشداری سیاسی بە هێزی کوردەکان لە کاروباری دەوڵەتی (عێراق)، لە کاتێکدا هەمان دۆخ بە کوردەکانی باکوور جیاواز بێت. سێ هەلومەرجی سەرەکی هەن، کە وایکردووە ئەو دۆخە بەو شێوەیە بێت، کە ئەوانەن:

یەکەم، سیستەم و لاوازیی دەوڵەت:

بە ئەوەی کێشەی کورد لە دەوڵەتێکی دیاریکراودا بەرەو پێشەوە بڕوات، پێشمەرجە، کە ئەو دەوڵەتە لە ئاستی ناوخۆدا یان سیستەمێکی دیموکراتی بەهێزی هەبێت، یان دەوڵەتێکی لاواز بێت. لە ساڵی 1991، کورد لە باشوور لاوازیی دەوڵەتی (عێراق)ی قۆستەوە و هێزەکانیان بە ڕاپەڕین دەرکرد. بەڵام هێزەکانی (عێراق) گەڕانەوە و کوردەکان ئاوارەی شاخ بوونەوە. نە هێزی (یەکێتی)، نە هیی

(پارتی) و نە هیچ هێزێکی تر نەیانتوانی ڕووبەڕووی سوپا ببنەوە. ئەوەی وایکرد ناوچەکانی (کوردستان) حوکمی چارەی خۆ-نووسینان هەبێت، دەستەوەردانی (نەتەوە یەکگرتووەکان) بوو. لە هەمان کاتدا، لە لاوازیی دەوڵەتی (سوریا)، هێزەکانی (سوریای دیموکرات) هەڵیان قۆستەوە و هێزی خۆیان بەسەر خاکدا سەپاند. هەمان هەلومەرج لە (تورکیا) و (ئێران) تێبینی ناکرێت، چونکە ئەو دوو دەوڵەتە هێزی بەهێزی سوپایان بەسەر خاکدا هەیە و هیچ کات بە شێوەی (عێراق) و (سوریا) لاواز نەبوون، جگە لە دوای شۆڕشی ساڵی 1979ی (ئێران)، کە سەردەمی زێڕینی (حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران) بوو.

دووەم، پشتگیریی نێودەوڵەتی:

سەرەڕای دەستپێکردنی شۆڕشی نوێ لە ساڵی 1976ەوە، لەگەڵ هەبوونی پارتی تری چەکدار، بە هێزەکانی (پارتی دیموکراتی کوردستان)یشەوە، (یەکێتیی نیشتیمانیی کوردستان)، هیچ دەستکەوتێکی نەتەوەیی گرنگی لە ئاستی دەوڵەتداری بەدەست نەهێنا. (هەڵەبجە) کیمیاباران کرا و سەدان هەزار گوندنیشین و شارنشین زیندەبەچاڵ کران، بەڵام کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی هیچ یەکێک لەوانەی بە شایستەی ئەوە نەزانی ئاوڕ لە کێشەی کورد بداتەوە. تەنیا ڕووداوێکی نێودەوڵەتی، کە داگیرکردنی (کوەیت) بوو، واتە تەحداکردنی سیستەمی نێو-دەوڵەتی بەس بوو بە ئەوەی زلهێزێکی وەکو (ئەمەریکا) و هاوپەیمانە نێودەوڵەتییەکانی تر وا لە بکەن سیاسەت و بەرنامەڕێژییەکانی خۆیان بەرانبەر بە (عێراق) بگۆڕن. لەو ڕووداوەوە، کێشەی کورد سەرنجی نێودەوڵەتی بەلای خۆیدا ڕادەکێشێت. ئەوە پەیوەندیی بە ڕووداوێکی سادەوە نییە، بەڵکو پەیوەندیی بە گۆڕانی بونیاد و میکانیزمەکانی سیاسەتەکانی (عێراق) و کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی، لە بلۆکی (ئەمەریکا)دا هەیە.

کێشە و ناکۆکی (عێراق) لەگەڵ (ئەمەریکا) و (خۆرئاوا) کێشەی کورد بەرەو پێشەوە دەبات تا دەگات بە ڕووخاندنی ڕژێمی (سەدام حسێن) لە ساڵی 2003، کە کورد هاوپەیمانێکی سەرەکی و پشتگیریکارێکی بە مەرج بوو بۆ (ئەمەریکا)، هەنگاوێک، کە ڕەوایەتی باشی بە سیاسەتی (ئەمەریکا)دا. پشتگیریی نێودەوڵەتی و دیپلۆماتی، بە تایبەت هیی (ئەمەریکا) بۆ (هەرێمی کوردستان) ئەو هێزەیە، کە وای کردووە کورد بتوانێت حوکمڕانیی ناوچەیی خۆی هەبێت، نەک هێزە کوردییەکان بە تەنیا. ئەو پشتگیرییە تا سەر ئێسقان مەرجدارە، واتە وابەستەیە بە بەرژەوەندیی و سرووشتی پەیوەندییەکانی (ئەمەریکا) لەگەڵ لایەنەکانی تر، خراپتر بۆ ئەوان، باشتر بۆ کورد و بە پێچەوانەشەوە. هەمان

هەلومەرج بەسەر کێشەی کورد لە (سوریا) ڕوونکردنەوە دابین دەکات. کشاندنەوەی پشتگریی (ئەمەریکا) بەسە بۆ ئەوەی خوێنی دەیان هەزار شەڕڤانی کورد ببەت بە بیرەوەرییەکی ڕێزلێنەگیراوی مێژوو، وەک ئەو مەترسییەی لە هەڕەشەکانی (تورکیا) بە سەر هێزەکانی کورد لە (سوریا) بینیمان. هەمان هەلومەرج لە (تورکیا) بۆ کێشەی کورد ئامادەیی نییە، چونکە کێشەی کورد لە (تورکیا) خاوەن پشتگیریی نێودەوڵەتی نییە وەک ئەوەی لە (عێراق) و (سوریا) هەیە، بەڵام چونکە کێشەی کورد لە باکووردا خاوەن هەمان بونیاد و میکانیزمی داواکردنی مافە نەتەوەییەکانە، ئەمە لە (تورکیا) کێشەیەکمان هەیە بە ناوی کێشەی کورد. بەڵام جیاوازییەکەی لەگەڵ (ئێران) ئەوەیە، کە ئەگەرچی پشتگیریی (ئەمەریکا) بۆ هێزە کوردییەکانی ڕۆژهەڵات هەیە، بەڵام چونکە هەلومەرجی یەکەم، کە لاوازیی دەوڵەتە، ئامادەیی نییە، ئەو پشتگیرییە بە تەنیا کارتێکی گوشارە و بە کارهێنانی وابەستەیە بە لاوازیی دەوڵەتی (ئێران) و سیاسەتەکانی لەگەڵ (ئەمەریکا) ئەگەرچی بونیاد و میکانیزمە سیاسییەکان لە چالاکی بەردەوام و مێژوویی خۆیان دان.

سێیەم، سەرچاوە سرووشتییەکان:

نەوت لەو کۆنتێکستەدا لە گرنگترینیانە. خاکی ناوچەکانی (هەرێمی کوردستان) لە ڕووی جیۆپۆلەتیک و سەرچاوە سرووشتییەکانی پێگەی (حکومەتی هەرێمی کوردستان)ی بەهێز کردووە. جگە لە دەستەڵات و بەرژەوەندیی زلهێزەکان، بەرژەوەندیی گرووپە دیاریکراوەکان، کە خاوەن هێزی مێژوویی خۆیانن لە دروستکردنی کارتی گوشار و کاریگەرێتیان لەسەر بڕیارە سیاسییەکان، پاڵنەرێکی گرنگە لە هێزی ناوچەیی و نێودەوڵەتی (حکومەتی هەرێم) و کەیسی کورد لە (عێراق)دا. بە هەمان شێوە، (حکومەتی هەرێم) بە تەنیا ناتوانێت هیچ مامەڵەیەک بە سەرچاوە سرووشتییەکانییەوە بکات ئەگەر لەگەڵ هەرە دوژمنترین دەوڵەتی کورد، کە (تورکیا)یە، نەچێتە ڕێککەوتنەوە (لەسەر خەرجی لەدەستدانی هەستیارترین بەرژەوەندییە باڵاکان، کە زۆر لە پێشتر و گرنگترن لە دەستکەوتی کورت-مەودای هاوشێوە)، بەو پێیەی خاکی (باشووری کوردستان) داخراوە بە دەست گەیشتن بە بازاڕی نێودەوڵەتی. بە پێچەوانەوە، (کورستانی باکوور) ئەو سەرچاوە ستراتیجییانەی نییە، جگە لە ڕووباری (دیجلە) و (فورات). هەر سەرچاوەیەکی سرووشتیشی هەبێت، دووبارە لەبەر بەهێزیی دەوڵەتی (تورکیا) ناتوانێت هیچ مامەڵەیەکیان پێوە بکات. تەنانەت ئەگەر بتوانێت ئەو سەرچاوانەیش کۆنتڕۆڵ بکات، پەیوەستی دەوڵەتانی وەکو (عێراق)، (ئێران) و (سوریا) دەبێت بە دەست گەیشتن بە بازاڕە

نێودەوڵەتییەکان.

بە خستنەڕووی ئەو سێ هەلومەرجە بنەڕەتییە (بەڵام نەک ڕەها)، دەبینین، کە پێشکەوتنی پرسی سیاسی و کەلتووریی کورد لە باشوور ئاکامی بە تەنیا مێژوو و بەرهەڵستییە سیاسی و سەربازییەکانی کورد نییە، بەڵکو هەلومەرجی ناوخۆ و نێودەوڵەتی وەها کیانێکی لەسەر قاچەکانی خۆی هێشتووەتەوە. ئەمە بینیمان، کە پڕۆژەی ڕیفراندۆمی سەربەخۆیی ساڵی 2017 بە ئاسانی شکستی هێنا، چونکە هەلومەرجەکان بە ئاشکرا بۆ وەها بازدانێک گونجاو نەبوون. لە ڕووی بوونیادگەریی کۆمەڵایەتییەوە، هەموو لایەنەکان دەتوانن بەچوونی جیاوازی خۆیان دەربڕن و لەمە و بیانوو بخەنە پاڵ یەکتر لە وەها شکستێکدا، بەڵام ڕاستەقینەیی ڕەخنەیی فەرمان دەکات، کە ئەو کێشەیە تەنیا لە چوارچێوەی هۆشە سنووردار و بچووکی خۆمان نەبینین، بەڵکو سەیری هەلومەرج، میکانزم و بونیادەکانی وەها شکستێک بخەینە بەر ڕۆشنایی باس. سەربەخۆیی لە ڕیفراندۆمەکەوە دەست پێ ناکات.
لە ڕاستیدا، ڕیفراندۆم یەکێکە لە دواین هەنگاوەکان. بۆ زانینی خواستی نەتەوەیەک، سەرکێشی سیاسی لەسەر خەرجی لەدەستدانی بەرژەوەندییە گەورەکان هەڵبژاردەیەکی هەژارە، چونکە بە تەنیا سەیری پاڵنەرە سیاسییەکانی ئەو نەتەوەیە بکەین بەسە بۆ ئەوەی بزانین ئامانجی نموونەیی ئەو نەتەوەیە لە ئاستە نموونەییەکەیدا چییە. بێگومان ئەوە بە واتای ئەو نایەت، کە تەنیا هەلومەرجەکان ڕۆڵیان هەیە، بەڵکو بۆ ئەوەی هەلومەرجەکان بقۆزرێنەوە، بونیاد و میکانیزمەکان دەبێت ئامادەیەیان هەبێت.
ئەگەر هەموو جیهان بیەوێت کێشەی کورد چارەسەر بکات بۆ دابینکردنی هەلومەرجی گونجاو، ئەگەر بونیاد و میکانیزمە ناوخۆییەکان ئامادەییان نەبێت، یان ڕووخێنەر بن، وەک میکانیزمی خۆ-خۆری لەناو بزوتنەوە سیاسییە کوردییەکان، ئەوا ئەستەمە هەلومەرجەکان بە تەنیا هیچ ڕۆڵێکیان هەبێت. بە پێچەوانەشەوە، بوونی میکانیزمەکان، بۆ نموونە، لە (کوردستان)ی باکوور، ژێرباری هەلومەرجی سەخت، کێشەی کوردی بە زیندووی هێشتووەتەوە. بۆیە تێگەیشتنی زانستیی فەلسەفی یارمەتی ئەوەمان دەدات میکانیزم و بونیادەکان قووڵتر بناسین تا ئەوەی خۆمان لە بازنەی دژایەتی و بەرهەڵستکاری، لەگەڵ حوکمی هۆشە کەمتواناکان، زیندان و سەرگەردان بکەین. بۆیە لەو ڕوانگەیەوە، قوتابخانەی ڕاستەقینەیی ڕەخنەیی دەروازەی گەورەی تێگەیشتمان لە کێشەکانی گەی ڕاستەقینە بۆ دەکاتەوە و لە جیاتی حوکمی کەمتوانای هۆشە بەرتەسکەکان، ناچارمان دەکات ئاسۆی تێگەیشتن و بیرکردنەوەمان لە بەرانبەر ڕووداو و پێشهاتەکان

بەرفراوان بکات و لە ئاست ڕاستەقینەدا خاوەن گوتاری ڕەخنەیی بین تا گوتاری شۆڤێنی و سەرگەرمیی هۆشەکی، کە لە ڕاستیدا لە ئاست ڕاستەقینەدا هەژار و کەمتوانان.

بەڵام لە دەرەوەی ئەو جۆرە نموونە پراکتیکییانەدا، کە تەنیا بۆ دابینکردنی زیاتری توانای ڕوونکردنەوەیی ئەو قوتابخانەیەیە، هێزی ڕاستەقینە هەمیشە باڵاترە لە هێزی تێگەیشتنی مرۆڤ بەو پێیەی ڕاستەقینە مانیفێستی خستنەگەڕە شاراوەکانی بوونە، کە خشکۆکانە لە دەرەوەی بریکاری هۆشەکی لە کردار و ناکردارەکانی خۆی بەردەوامە.

لەگەڵ ئەوەشدا، ئەو جۆرە پەیپێبردنە گوتاری ئازادبوونی مرۆڤ لە ئاست زیندانە هۆشەکییەکانی خۆی بەرز دەکاتەوە و وا دەکات بەرەو ئاسۆیەکی کراوەتر تیشکەکانی بیرکردنەوەی خۆی ئاڕاستە بکات بۆ دۆزینەوەی ئاقاری باڵاتری بوون بۆ تێگەیشتن.

سۆران ئازاد

Heidegger, 1998, p.240)) 1

2 هەمان سەرچاوەی پێشوو یان (ibid))

3 (Kant, 2010, p.28)

4 Ibid: p,43

5 Ibid

6 Ibid: p, 53

7 Ibid: p, 53-4

8 Ibid: p, 74-5

9 Ibid: p, 80

10 Ibid

11 (هایدیگەر، 2013، ل. 47)

Bhaskar, 2008, p. 56)) 12

13 (Bhaskar, 2008, p. 51)

Ibid: p, 14

15 Ibid: p, 25

16 Ibid: p, 36

17 Ibid: p, 37

18 Ibid: p, 17

19 (Weber, 1978, p. 54) & (Kaspersen & Strandsbjerg, 2017, p. 6).

سەرچاوەکان بە پەراوێزە بەکارهاتووەکان:

Bhaskar, R. (2008). A realist theory of science (Radical thinkers 29). London: Verso.

Heidegger, M. (1998). Letter on Humanism (F. A. Capuzzi, Trans.). United States of America: University of Cambridge. http://timothyquigley.net/cont/heidegger-loh.pdf

هایدیگەر، م. (2013). بوون و کات (وەرگێڕانی د. محەمەد کەمال). سلێمانی: دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی یەکەم.

Kant, M. (2010). The Critique of Pure Reason (J. M. Meiklejohn, Trans.). The Electronic Classics Series. http://www.metaphysicspirit.com/books/The%20Critique%20of%20Pure%20Reason.pdf

Kaspersen, Lars Bo, & Strandsbjerg, Jeppe. (2017). Does war make states? Investigations of Charles Tilly’s historical sociology. Cambridge: Cambridge University Press.

Weber, Max. (1978[1922]). Economy and Society: An outline of interpretive sociology. Vol. 1. (Roth, Guenther, & Wittich, Claus. Trans.). Berkeley: University of California Press.

سەرچاوەکانی تر:

Archer, M., Bhaskar, R., Collier, A., Lawson, T., & Norrie, A. (Eds.). (1998). Critical realism : Essential readings. Retrieved from https://ebookcentral-proquest-com.esc-web.lib.cbs.dk:8443

Bhaskar, R. (2000). From East to West: Odyssey of a soul (Critical realism: interventions). London: Routledge.

Clark, Alex. (2015). Critical realism and realist evaluation: An overview for everyone [Video]. Retrieved April 27, 2020, from https://www.youtube.com/watch?v=8Y3oVV5KxeU

تێگەی دەسەڵات و “دێوەزمەی دەسەڵات” لە تێڕوانینی مێژووناسی ئەڵمان “گێرهارد ڕیتەر”دا 1.. مەحمود چاوەش

کاتێک باس لە تێگەی دەسەڵات دەکەین، گەلێک پڕۆسە و ڕووداوی مێژوو ل□ بەر دەمماندا زیندوو دەبنەوە، ئاخر بوونی دەسەڵات دووجمکەییە، کە تەواو دژەجەمسەر و ناکۆکی لەخۆگرن، ئەم دوو جمکە لە هەموو سەردەمەکانی مێژودا بەرانبەریەک وەستاونەتەوە، دووانەیەکی پەڕەدۆکس، کە تاکو ئەم ڕۆژگارەش لە ئاستی سیاسەتی جیهاندا سەقامگیرە. لێحاڵیبوونی ئەم تێگەیەش بەستراوە بەو ناکۆکیە دووفاقیلەخۆگرەوە کە لە هەناویدا جێگیرە. دەسەڵات تواناکانی گرووپێکە، کە دەتوانن کاریگەری لەسەر هزر و ڕەفتاری تاکەکانی کۆمەڵگەیەک بنوێنن، ئەوە بە چەشنێک کە ئیدی تاکەکانی کۆمەڵگە

ڕوانگە و داخوازییەکانی خۆیان بە داخوازییەکانی ئەوان (دەسەڵاتداران) بگونجێنن. کاتێک باس لە واژەی دەسەڵات دەکرێت، هەمیشە بیرو ئەندێشەمان بەلای پێکهاتەی دەوڵەت، مۆنۆپۆلکردنی دەسەڵات لەلایەن گروپێک یان دەوڵەتێک، وێرانکاری، کوشتار و جەنگەکان، تۆڵەسەندنەوە، بەکارهێنانی زەبروزەنگ، بەزاندن و گەلێک پێکهاتەی تردا ڕادەکێشرێت. واژەی دەسەڵات پڕ کێشەو دژجەمسەرە، دووفاقییە و هەندێجار چەندڕوویەکی لە خۆگرتووە. گێرهارد ڤیتەر بەشێکی ئەم دووفاقییەتییەی دەسەڵات بە “دەوەزمەی دەسەڵات” ناوزەد دەکات. دەوەزمەیەتیەکەی لەوەدا نییە، کە تەواوی لایەنە باشەکانی دەسەڵات بە نەگەتیف بنرخێندرێت، بەڵکو گرفتی ئەم دووفاقەتییە لەوەدایە کە فرەمانا، نادیار و تەواو ترسێنەرە. ئەم خەسڵەتانە هەمویان لە ناوەڕۆکی دەسەڵاتدا بوونیادیان هەیە. دەسەڵات بەواتای مەفتونی و خولیای خواستێک، کە گەر نەبێت، ئەوسا ناکرێت هێزێکی گەورە ڕێکبخرێت یان ئەنجام بدرێت، هەمانکات ترسناکئامێز و هێزگەلێکی وێرانکار (کاولکار) لەخۆدەگرێت.[2]

گێرهارد ڤیتەر ئەم دووفاقەتییە بەم شێوەیە باس دەکات. دەسەڵاتداران لە پێکهاتەکانی بوونی دەوڵەتدا بەرانبەر دوو ستوون دەوەستێنەوە، کە تەواو دژجەمسەرن، لەکاتێکدا جەمسەرێکیان دەخوازێت دەسەڵاتەکەی مافلەخۆگر، دادپەروەر، دابینکەری یاسا و ئاسایش، بەردەوامی لە نیزامدا سەقامگیربکات، جەمسەرەکەی تریان پێویستی بە وزەی جەنگاوەرانە هەیە، بە توندوتیژی، ئەوجا گەر سەرکەوتوانە دەسەڵاتەکەی بەئەنجامبگەیەنێت، پێویستی بە پەلهاویشتن و برووزەسەندن هەیە. ئەم دووجەمسەرە بە دوو ستوونی لەکدانەبڕاو دەنرخێندرێت. ڤیتەر ئەم خەسڵەتە بە دەوەزمەی دەسەڵات دادەنێت، چونکە لە مناڵدانی دەسەڵاتدا دوو کۆرپە هەن، بە دوو مۆرکی لەکترجیا و بەرانبەریەک. ڤیتەر ئەم خەسڵەتە درنجئاسایەی دەسەڵات لە مێژووی مرۆڤایەتیدا بە مەرجی ئەوە دەستنیشان ناکات، کە دەسەڵات هەر بە مانای بەدخواز/شەڕخواز بێت، یان درنجێکی ناو تاریکستان بێت و بەرانبەر ڕۆشنایی وەستابێتەوە، بەڵکو دووفاقە و فرەمانالەخۆگرە، نادیار و ئەوپەڕی ترسناکە، کە مەرج نییە ڕوو لە دامەزراوەیەکی دەسەڵاتدارێتی بکات. درنج بەو مانایە دێت، کە ئەو هزر و خولیای مرۆڤەکان دەتەنێتەوە، ڕەنگە هاوکات هێزێکی ترسناک و وێرانکەر لەخۆبگرێت.[3]

بەدەستهێنانی دەسەڵاتی سیاسی هەمیشە بەندبووە بە وێرانکاری و شێواندنی مۆڕاڵی مرۆڤایەتییەوە، ئاخر زۆر جار ئارەزوو بە دەستبەسەراگرتنی دەسەڵاتی سیاسی هەر بە خۆ بەخشانە و لە پێناوی ئایدیای مرۆڤدا نەبووە، گەر دەسەڵاتێک سەرکەوتنی بەدەستهێنابێت،

زۆرترین پێداویستی بە خۆویستییەوە هەبووە و پێکەوەگرێدراو بوون.

لە تیۆریەکەی ڕیتەردا ئەمە بە دێوەزمەی دەسەڵات پێناسە دەکرێت.

ڕیتەر باس لە ماکیاڤیلی4 و تیۆری ماکیاڤیلیزم دەکات و بە نموونەی ستوونی شەڕانخوازانی دادەنێت. هاوکات ڕیتەر دەڵێت ماکیاڤیلی هەر زۆر پێشوەخت دەرکی بە دێوەزمەی دەسەڵات کردووە و دۆزینەوەی نوێی بەرامبەر تیۆریەکانی سەدەی ناوەڕاست دەربارەی دەسەڵات خوڵقاندووە، ئاخر تاکو سەردەمی ئەنتیکەش دەرک بەو دووفاقییەی دەسەڵاتی نەکرابوو. تەنانەت یۆنانی کۆنیش دەسەڵاتیان بە شێوەیەکی نێگەتیق ن□دەنرخاند. (ڕەنگە تیۆریە هومانیستەکانی “پلاتۆن” دەربارەی دەسەڵات و دەوڵەت جیاوازییەکی بنەڕەتی لەگەڵ تیۆریەکانی یۆنانی کۆندا هەبێت، کە لە چوارچێوەی ئەم نووسینە دەردەچێت).

لە ڕاستیدا دووستونێتی، کە پێکهاتەی دووفاقیێتیی دەسەڵاتە، ترسناکێتی لە ناو□□کی ئەم واژەیەدا پێکدەهێنێت و ئەم تێگەیەش بەرەو کۆمپلێکسێکی (گرێی□ک□ی) م□ژوویمان دەبات. دەوڵەت، کە خاوەنی دەسەڵاتە، دەبێت لە ستونێکەوە پارێزەری یاسا و مافی تاکەکانی کۆمەڵگە دابینبکات، وەک مافی دینداری، پارێزەری سوونەتگەرایی کەلتور، دابینکردنی ئابووری و بژێوی و هاوئاهەنگی هاووڵاتیانی بێت، بەڵام ستوونی دووەمی دەسەڵات، کە ڕیتەر بە دێوەزمەی دەسەڵاتی ناوزەد دەکات، مەهیشە ماسکی نێوچاوانی تووڕداوە و لە بری ئەقڵانیەت/ئاوەزمەندی شەڕانگیز و بەزەبروزەنگ بووە و بە ئاڕاستەی شەڕخوازیدا پەلی هاویشتووە. دەوڵەت گەر لە ناو□□کدا پارێزەری بەها کۆمەڵایەتی و سوونەتگەرایی و یاسا و ماف بێت، دەبێت لە پەروەردەی هاووڵاتیاندا مافەکانی مر□ق و دادپەروەری بۆ تاکەکانی کۆمەڵگەکەی دابینبکات.

کاتێک ڕیتەر باس لە دێوەزمەی دەسەڵات دەکات، بەتایبەتی ڕەخنە لە دەڤەری ئەوروپا و ئەوروپییەکان دەگرێت، بە بەرزترین ئاستی خۆپەرستی و کیشوەرپەرستی دەیانچوێنێت. “مرۆڤایەتی ئەوروپا لە هەموو سات و سەردەمەکاندا خولیا و مەفتونی دەسەڵات بووە، کە ئەویش بەشێک بووە لەو هۆشدارییە ترسنهێنەرلەخۆگر و دووفاقەئاساو چەتوونیەی دەسەڵات “5

ڕیتەر لەو باو□□دایە، کە ئەوەی دەوڵەت لە بارودۆخی ئاساییدا دەیکات، توندوتیژی نیە، بەڵکو مرۆڤ خۆی وەک بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتی خۆشهاوەڵی (ئاسانکاری) بۆ ئەو پەروەردەیە دەکات، بۆ ئەوەی مەبەستەکانی بەشێوەیەکی کۆلێکتیڤ بەئەنجام بگەیەنێت. ڕیتەر وێڵی چارەسەرێکە بۆ ئەو ”دێوەزمە سیاسییە” کە لە تەواوی هۆشداری مرۆڤی ئەوروپیدا کنەی کردووە. ئەو دەڵێت: ئێمە پێویستیمان بە

تیۆرییەکی دەسەڵاتە، کە لە بەرانبەرییەکی ناکۆکدا بە ڕووی بنەڕەتە سەرەکییەکانی هزری میکاڤیلیزم، ئەڕاسیزم (ئەڕاسمی نۆتەردام، هومانستی سەدەکانی ڕێنیسانس)، کیشوەرگەری و دوورگەگەریدا بوەستێتەوە و لێیان تێپەڕبکات. بۆ ئەم مەبەستەش دەبێت هەردوو ستونەکەی دەسەڵات (یان دەسەڵاتی سیاسی) بەشێوەیەکی تەریب و هاوماف هاوسەنگ (بالانس) بدەین، واتە کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی لە درێژەپێدانی سیستەمێکی نیزاملەخۆگر و مافپارێزراو، هاوکات پێداویستەکانی دەوڵەت لە گەشەی خۆیدا بە هێنانەدی “وزەی جەنگاوەرانەی لە دیسپلینکردنی هێزەکاندا” پەرەپێبدات و لەبەرچاوبگیرێت، ئاخر بەبێ بوونی ئەم فاکتەرانە دەوڵەت ناتوانێت خۆی لە بوارەکانی دەستەڵیی (ئاوتۆریتی) فەرمیدا بسەلمێنێت. ڤیتەر جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە، کە مرۆڤایەتی نابێت بڕیار بە ستونێکی ئەم دووفاقەیە وەک ئەڵتەرناتیڤێک بدات، بەڵکو لەو ڕوانگەی چاودێرییە مێژووییەوە تێبڕوانین، کە دەسەڵات تەنیا بە هاڕمۆنی و دادپەروەرانە جێگیر (سەقامگیر) ناکرێت، چونکە هاوتا تەنگژەی نیزامی/سیستەمی جیهانێک لەئارادایە، کە ئیدی دێوەزمەی دەسەڵات پرنسیپەکانی مۆڕاڵ و هاوکات لاوازکردنی سوونەتگەرایی چاکخوازی پێشێل دەکات و مرۆڤایەتی دەهاوێتە تەنگژەیەکی ترەوە. هونەری بەڕێوەبردنی دەسەڵات ئەم هاوسەنگییەیە، کە ڤیتەر وەک مێژووناسێکی هۆشدار بە زەنگێکی بەرز ئاڕاستی گەلانی ئەوروپا و جیهانی دەکات. ئەو زۆر بە سەلیقەت (بەووردی) لە کاولکارییەکانی جەنگە جیهانییەکانی ڕوانیوە، ڕەخنەگر و دژبەری سەرسەختی ڕژێمە دیکتاتۆرییەکانی وەک ڕژێمی هیتلەر بووە. ئەو هۆشداری دەداتە فەرمانبەرانی دەسەڵاتی جیهان لەمەڕ ئەم کێشەیە.

ڤیتەر لە شیکاری ستوونی یەکەمدا (دادپەروەری لە دەسەڵات و سیستەمدا Ordnung) ناوی هەندێک لە هومانیستەکانی سەردەمی ڕێنیسانس لە ئەوروپادا دەهێنێت وەک (تۆماس مۆڕۆس) 6. ئایدیای مۆڕۆس لە دوورگەیەکی بەختەوەر و پڕئاشتیانەدا بەناوی ئۆتۆپیا دەنیشێتەوە. لەم ستونەدا ڤیتەر باس لە سەرچاوەیەکی مێژوویی دی دەکات، واتا ئەڕاسمۆس (ئەڕاسمۆسی نۆتەرادام)، کە یەکێکە لە هومانیستەکانی تری سەردەمی ڕێنیسانس. ئەم دوو کەسایەتییە مێژووییە بە سەردەمەکەیان ئارامتر، هومانتر و مرۆڤدۆستانەتر لە فاکتەرەکانی دەسەڵاتیان ڕوانیوە. لە ستوونی دووەمدا تاوانبارانی جەنگەکانی جیهانی وەک ڕژێمەکەی هیتلەر وەك دێوەزمەیەکی دەسەڵات بە نموونە دێنێتەوە. ئەمەش ڤیتەر بەرەو بیر لە چارەسەرێک بۆ ئەم دووفاقەتییەی دەسەڵات ڕادەکێشێت، کە بە ئەرکێکی مێژوویی، فەلسەفی

و هاوکات بە ئەرکی زانستی پێکهاتەی دەوڵەت/دەوڵەتناسیی دەزانێت (Staatswissenschaft)، کە هەوڵی سەقامگیرکردنی سیستەمێکی سیاسی لە ناو□□کدا بە هاوڵاتیان گونجاو، ئەخلاقمەند بسەلمێنێت. دەسەڵاتێکی دەوڵەتی ناتوانێت بروز/شکۆفە بە دەسەڵاتەکەی بدات و لەسەریشی بەردەوامبێت، گەر باوەڕی مر□قایەتی بەلای مافی هەبوونی خۆی نەهێنێ، ئاخر دەسەڵات ناتوانێت بە شێوەیەکی ڕووکەشی بەردەوام متمانەی هاوڵاتیانی بەدەستبهێنێت. ئەوەی چەند کەسانێک لە مێژووناسان بە ئەرکی خۆیانی دەزانن دەتوانن کاری تێدابکەن ئەوەیە، کە هەو□□ک□ی سانا بدەن بۆ تێدا قووڵبوونەوە و بەردەوامیدان و بەرەو کۆتاییبردنی هزرین لە ترادیسیۆنی مێژوویی، ئەمانەش دەبنە سەرچاوەیەک بۆ لێکچواندنی تیۆرییە سیاسییەکان بە ڕیالیتیی. ڕیتەر مێژووناسان ڕووبەڕووی ویژدانی خۆیان بەرانبەر مێژوو دەکاتەوە. ئەو مێژووی بەرانبەری و ناکۆکیەکانی بە نەخۆشێک دەچوێنێت، کە چارەسەرکردنی بە دیدی ئەو پڕۆسەیەکی مێژوویی و هاوکات ئەرکی مێژوونووسانە. ئاخر گرفتەکانی دەسەڵات لە کۆتاییدا چەواشەدارە و پشتگیری ئەو ئامانجانە ناکات 7.

ئەو پێیوایە، کە هیچ پێکهاتەیەکی سیاسی ناتوانێت بوونی خۆی بسەلمێنێت، گەر بەها مر□قی و سوونەتگەراییەکان بەلاوە نەنێت 8. ئەو کەسەی ئەوداڵی ئاشتی، یاسا و داخوازی سیستەمێکی نیزامیە، گەرەکە لە پێش هەموو چشتێکدا پێکدادان و کێشەکانی ئەم سەر زەوییە بەلاو□ بن□□ت. ئەو کەسەی بە زەبری چەک بۆ دەسەڵات بەرەنگار دەبێتەوە، بێباک و کاولکار و لەناوبەرە 9. هەر لەم ڕوانگەیەوە ڕیتەر پێیوایە، کە دەسەڵاتێکی نیزامی ماف□روەر ناتوانێت پنتێکی هاوبەش (کۆلێکتیق) ل□ن□وان مر□ق□کاندا سەقامگیر بکات، گەر شەڕخوازی و هێرشکاری بەلاوە نەنێت و مۆڕاڵێتیی هاووڵاتیبوون سەرپشک نەکات. هەر ئەمەشە ئاراملێبڕ و هەژێندەرە، هاوکات فریودەر و جەوهەری پ□ئ□□□زی و نهێنیلەخۆگرەکانی سیاسەتمان بۆ ڕووندەکاتەوە، لێ ئەو دەسەڵاتەی لە سیاسەتدا جێگیرە، دوو-واتا لەخۆگر و ناڕاستەوخۆیە. لەم ڕوانگەیەوە ناکرێت مەرجەکانی سەقامگیرکردنی سیاسەت بە ستوونە جەنگاوەرییەکەی دەسەڵاتەو□ ب□ستین، بەڵکو ئەرکی دەوڵەتە، وەک پێکهاتەیەکی دەسەڵاتدار، داخوازیی و دەربڕینە بنچینەیی و بونییەکانی هاووڵاتیانی بهێنێتەدی، زۆرترین توانا و خۆئامادەبوون دەرببڕێت. بەلای ڕیتەرەوە زۆر گرنگە هاوسەنگی ئەو دوو ستونە بپارێزرێت، دەسەڵات هەبوون و خواستی خۆی بەرانبەر پێکهاتە کۆمەڵایەتی و سیاسیەکانی تر دەرب□□ت و بوونی خۆی بسەلمێنێت. تاکو هەردوو ستوونی دەسەڵات

هاوسەنگتر بێت، کەمتر پێویستی بە بەرەنگاربوونەوەی جەنگاوەرانە دەبێت، دەتوانرێت ئەمە بە “هاوسەنگی لەسەر دووستوونی دەسەڵات” ناوزەدبکەین. ئەرکەکانی دەوڵەت، کە لە هۆشیاری خۆیدا کلتورێکی مرۆڤدۆستانە دابینبکات، زەبر نەبێتە مێتۆدێک بۆ سیستەمی-بەکارهێنان لە دەسەڵاتدا، پێچەوانەی ئەمەش ڕیتەر ناوی دەنێت “زەبرێک، کە ڕێکخراوی پێئاسایشی کۆمەڵایەتی مسۆگەربکات”10. ئەم پڕاکتیکە هەر لە ناوەخنی فەلسەفەی دەوڵەت لە ئەنتیکەی کۆندا لەبەرچاو ناگیرێت، بەڵکو بەشێکە لە ڕەگەڵما (Erbgut) هۆشدارییەکانی مرۆڤایەتی. تەنانەت پلاتۆنیش خوازیاری دەوڵەتێکی بەرگریلەخۆگەر بووە، بە مەرجی ئەوەی دەسەڵاتدارانی لە فەیلەسوفەکان پێکهاتبێت.

کتێبی “دێوەزمەی دەسەڵات” لە ساڵی 1940دا لەلایەن گێرهارد ڕیتەرەوە بەناوی “دەوڵەتی دەسەڵات و ئوتۆپیا”وە (Machtstaat und Utopie) وەک پێشنووسێک و لە پاشاندا بەم ناوەی ئێستایەوە لە ساڵی 1947 دا جارێکیتر لەچاپدراوەتەوە. ئوتۆپی لێرەدا وەکو خواستێکی وێنەئاسا بۆ پاشەڕۆژێک، کە هاوکات پڕفەنتازیا و فۆڕمێکە لە ژیانی بەختەوەری. ئەم بەرهەمە ڕەخنەیەکی پێشبینا و ئاڵۆز بووە لە هزری تیۆری دەوڵەتی ڕژێمی ناسیۆنال-سۆسیالستی هیتلەر. ڕیتەر تیۆری دامەزراوەی دەوڵەت لە نێوان ماکیاڤیلی و تۆماس مۆرەسدا دەنێتە سەر هاوکێشەی مێژوو، دوو تیۆری و دوو سیستەمی بیرکردنەوە، کە وەک دوو پەڕەدۆکسی مێژوویی بەرانبەر یەکتر وەستاونەتەوە. لەسەر ئەم بنەمایە ڕیتەر تیۆرییەکەی خۆی دادەڕێژێتەوە و لە فۆڕمێکی زانستی مێژووییدا پەیوەندییەکانی نێوان دەسەڵات و مۆراڵ دەستنیشاندەکات، بە ئاڕاستەی ئەو ستوونە شەڕخوازانەی دەسەڵات، کە ئەو ناویان دەنێت ستوونەکانی ماکیاڤیلی و کیشوەری و دوورگەگەرایی.

گەر بە ووردی سەرنجێکی تیۆرییەکانی ڕیتەر دەربارەی دەسەڵات بدەین، باشتر لەوە تێدەگەین، کە دەسەڵاتە سیاسییەکانی جیهانی ئەمڕۆش پتر خولیای ستونی یەکەمی دەسەڵاتیان هەیە و بەردەوام ڕەچکەی تیۆرییەکانی ماکیاڤیلیزم و بێمۆراڵەتی (نامۆراڵەتی) لە دەسەڵاتی سیاسیدا گرتۆتەبەر. لە کوردستانی ئەمڕۆشدا شۆڕشگێڕەکانی دوێنێ و دەسەڵاتدارانی ئەمڕۆش بەبێبەر نین لەم بێمۆراڵەتییە لە دەسەڵاتدا، واتە ستونێکی شەڕخواز، داڕووتاو لە ماف و پڕ لە بێدادی کۆمەڵایەتی، داڕووتانی ئابووری، هەژاری و بێدەرامەتی. ستونێک دێوەزمەتر لە درنجەکانی مێژوو. ڕیتەر گەلێک پێشتر لەو ڕاستییە گەیشتبوو، کە مەخابن ستوونی یەکەمی دەسەڵات هەمیشە

باڵادەست و خولیاکانی مر□ق ل□ ه□ناندی دەسەڵاتدا هەموو سنورەکانی مۆڕاڵ و مر□قد□ستانەیان تێپەڕاندووە. دیارە جیناتی مر□ق ه□میشە ئەو خولیایەی لە هزرو مێمۆری/یادەوەرەکانی خانەی مێشکیدا پاراستووە.

مەحمود چاوەش

..

1. گێرهارد گیۆرگ ڕیتەر لە 06.04.1888 دا لە زۆدن لە ئەڵمانیا لەدایک بووە، لە 01.07.1967 دا لە فڕایبۆرگ کۆچیدوایی کردووە. لەکێکە لە مێژوونووس و مێژووناسە ڕەخنەگرەکانی ئەڵمانیا. لە ساڵی 1925 ب□ 1956 مامۆستای زانکۆ بووە لە زانکۆی ئەلبێرت لودڤیک لە شاری فڕایبۆرگ. کاریگەریەکی گەلەک زۆری هەبووە لەسەر زانستەکانی مێژووی ئەڵمانیای دوای جەنگی جیهانی (مەبەست هەردوو جەنگی جیهانیە). لە جەنگی جیهانی یەکەمدا وەک ئەفسەرێک کاری کردووە و بەسەختی بریندارکراوە. لەپاش بوونی ب□مامۆستای زانکۆ لە 12.10.1948 دا یەکێک بووە لە دامەزرێنەرانی دامەزراوەی مێژوونووسانی ئەڵمانیا.
2. Gerhard Ritter: Die Dämonie der Macht. Beitrag über Geschichte und Wesen des Machtproblems im politischen Denken, Heinrich F.C. Hansmann Verlag Stuttgart, 1947, S.19
3. هەمان سەرچاوە لاپەڕە 20، گێرهارد ڕیتەر، دێوەزمەی دەسەڵات: تێڕوانین بە مێژوو و چیییەتی گرفتەکانی دەسەڵات لە هزری

سیاسی سەردەمی نوێدا.

4. نیکۆل دی بێرناردۆ دای ماکیاڤیلی لە 03.05.1469 دا لە فلۆرێنس/ئیتاڵیا لەدایکبووە و لە 21.06.1527 دا هەر لەوێ کۆچی دوایی کردووە. فەیلەسوف و سیاسی و دیپلۆمات و نووسەر و شاعیر بوو. ناوبانگی ماکیاڤیلی بە نووسینی کتێبی "میر" بووە، کە یەکێکە لە بایەخدارترین و گرنگترین کتێبی فەلسەفەی دەوڵەت لە سەردەمی نوێدا. تێگەی ماکیاڤیلیزم زۆرجار بەکاردەهێنرێت لەبری هەڵسوکەوتێکی ناپەسەند، ئاخر تێزەکانی ئەو لەمەڕ دەسەڵات و دەوڵەت دابڕاون لە مۆراڵ و سوونەتگەرایی، لە ئەو دەسەڵات و ئاسودەیی دەسەڵاتداران بە دوامەبەست دەنرخێنێت. لای ماکیاڤیلی سیاسەت و مۆراڵ لەیەکتر جیادەبنەوە و نابێ پێکیانەوە ببەستین. هەر لەبەر ئەوەشە ناوی ماکیاڤیلی گەلێجار پەیوەند کراوە بە دەسەڵاتی سیاسی بەدەربەست، کە هەموو جۆرە مەتۆدێک/ڕێگایەک بە ڕووتاندنەوە و چەوساندنەوە بەکاردەنێت. ئەو هەر پێشوەخت لە کرۆکی دەسەڵاتی سیاسی تێگەیشتبوو، کە ململانێیەکە لە نێوان بەرژەوەندی (ئینترێسە) و چینە کۆمەڵایەتییەکاندا. بە بڕوای فەکۆ ڕانهارد ماکیاڤیلی یەکەم کەس بووە، کە بنچینە سەرەکییەکانی دەوڵەت و بەدەستهێنانی دەسەڵاتی سیاسی دەرککردووە. بە خۆسەلماندن و خاوەندەسەڵاتداری، کە تێیدا بنچینە سەرەکییەکانی دەوڵەت دێتە ئەنجام، دەکرێت مۆراڵە سوونەتگەرییەکان پشتگوێ بخرێت، واتە دەوڵەت یان سیاسەت لە مۆراڵ جیابکرێتەوە، گەرنا دەوڵەت سەرەونگووم دەبێت. هەمان سەرچاوە، لاپەڕە 197.

5. هەمان سەرچاوە، لاپەڕە 197.

6. تۆماس مۆڕۆس لە 07.02.1478 دا لە شاری لەندەن لەدایکبووە و هەر لەوێ لە 06.07.1535 سزای لەسێدارەدانی دراوە، کە ئەو کاتە تەمەنی 57 ساڵ بووە. لە سەردەمی حوکمڕانی هاینریشی هەشتدا فەرمانبەری دەوڵەت بووە و نووسەری هومانیستی سەردەمی ڕێنیسانس بووە. لە کەنیسەدا بە کەسێکی نوورانی و موقەدەس ناوزەدکراوە. سەرنج و تێبینییەکانی دژی دەسەڵاتدارانی ئەو سەردەمە توشی گەلێک گیروگرفتی کردووە. لە ساڵی 1516 دا کتێبی "یۆتۆپەی" نووسیوە. بەهۆی ناکۆکییەکانی لەگەڵ فەرمانڕەوایی هانریشی هەشتدا، دادگای ئەو کاتە سزای لەسێدارەدانی ئەوی داوە.

7. گێرهارد ڕیتەر، دێوەزمەی دەسەڵات: تێڕوانینێک لەمەڕ مێژوو و چییەتیی گرفتەکانی دەسەڵات لە هزری سیاسی سەردەمی نوێدا،

لاپەڕە 198.

8. هەمان سەرچاوە، لاپەڕە 19.

9. هەمان سەرچاوە، لاپەڕە 198 بەدوواوە.

10. هەمان سەرچاوە، لاپەڕە 201.

خوێندنەوەکەی (جومعە کانی لەلەیی) بۆ زۆربای ئێرانی و سەرنجێکی کورت.. سەدیق سەعید ڕواندزی

بێگومان نووسین ، بە تایبەتیش ئەگەر ڕەخنە و لێکۆڵینەوەی ئەدەبی بێت لە بارەی دەقێك، پێویستی بە پاشخانێکی ڕۆشنبیری گەورە هەیە. چونکە ئەرکی نووسەر لێرەدا، وێرای ئەوەی ڕەخنەکردن و شڕۆڤەکردنی ناوەڕۆکی دەقەکەیە، هاوکات وردبینیشە. بۆ ئەوەی خودی نووسەرەکە خۆی نەکەوێتە هەڵەوە. بۆیە بڕوام وایە، هیچ ژانرێك هێندەی لێکۆڵینەوە لە دەقی ئەدەبی، بەرپرسیاریەتی نییە. چونکە بچووکترین هەڵە و کەمترین زانیاریی، دەبێتە هۆی بە هەڵە تێگەیاندنی خوێنەر. ئاساییە نووسەرێك لە نووسینێکی خۆیدا، چەندین هەڵەی بابەتی و مێژوویی و زمانەوانی بکات، بەڵام ئەوە ئاسایی نییە، کە ئەوەی ئەو هەڵانە بۆ نووسەر ڕاست دەکاتەوە، خۆی بکەوێتە هەڵەوە. هەموو دەقێکی ئەدەبی دەشێ زۆرتر لە خوێندنەوەیەك هەڵبگرێت و هەموو خوێندنەوەیەکیش جیاواز دەکەوێتەوە لە یەکتری. بۆیە ئاسایە دنیابینی خوێنەرێك لە بارەی دەقێکەوە، لە دنیابینی و خوێندنەوەی خوێنەرێکی تر نەچێت. بەڵام ئەوەی لێرەدا گرنگە، چۆنیەتی خوێندنەوەی دەقەکەیە کە پێویستی بە وردبوونەوە و ڕامان هەیە، بۆ ئەوەی ئەگەر نووسەر لە شوێنێك هەڵەیەکی کردبێت، خوێنەرو ڕەخنەگر دەست نیشانی بکات. زۆر جار لە پەراوێزی ئەو هەڵانەوە، خوێنەر خۆی دەکەوێتەوە هەڵە و بە دیدگایەکی هەڵە، لە مانای دەق و وشەکان دەگات. واتا لە بری ئەوەی هەڵەکانی نووسەر ڕاست بکاتەوە، بە پێچەوانەوە ئەوەی ئەو دەینووسێت هەڵەیە. لەو ڕوانگەیەوە، کاتێ

وتاری (خوێندنەوەیەکی کورت بۆ ڕۆمانی زۆربای ئێرانیم)خوێندەوە کە(جومعە کانی لەلەیی) نووسیویەتی و لە والی تایبەتی برای وەرگێڕ(شەفیقی حاجی خدر) و هەروەها (ئەدەب و هونەری کوردستانی نوێ)ش بڵاو بۆتەوە، بە پێویستم زانی وەك خوێنەرێك کە ئەو ڕۆمانەم بە وردی خوێندۆتەوە، چەند سەرنجێك بنووسم و بە مەبەستی ڕوونکردنەوەی زیاترو دەرخستنی ئەو هەڵانەش کە نووسەر تێی کەوتووە. بە تایبەتیش لە بارەی وەرگێڕان و زمان، کە وردەکاریەکی زۆری دەوێت. ئەوانیش:_

- نووسەر نووسیویەتی:(سەگە تۆڕییەکان وشەیەکی نوێیە و داهێنانی وەرگێڕی ڕۆمانەکەیە). بەڵام بە پێچەوانەوە، ئەم وشەیە نە نوێیە نە داهێنان، بەڵکو زۆر باویشە، ئەگەر نووسەر گوێبیستی نەبووبێت ئەمە شتێکی ترە. ئێستاش لە ڕواندزو دەروبەری و ناوچەی باڵەکایەتیش، سەگی تۆڕی بەکار دێت بۆ سەگی بێ خاوەن. تەنانەت زۆر جار دەڵێن: (وەك سەگ تۆڕی بووە و بە ماڵ ناکەوێتەوە).
*نووسەر نووسیویەتی:_ (دەلینگی شەڕواڵ لە دوو لینگ پێکهاتووە).بە پێچەوانەوە، دەلینگ بە شێکە لە شەرواڵ و شەرواڵ لە دوو لینگ پێکهاتووە، نەك ئەوەی دەلینگ لە دوو لینگ پێکهاتبێت وەك ئەوەی ئەو نووسیویەتی.
- نووسەر نووسیویەتی:_(داپیرە پیرەکە هەڵەیە یەك پیر بەسە). مەرج نییە هەرکەسێك داپیرە بێت ئیدی زۆر پیر بێت. چونکە ئێستا بە هۆی هاوسەرگیریی لە تەمەنێکی بچووکەوە، داپیرە هەیە نەگەیشتۆتە پەنجا ساڵیش، ئەمە لەلایەك، لەلایەکی ترەوە ئەوەی وەرگێڕ نووسیویەتی دروستە و بابەتیترە. چونکە جەخت کردنەوەیە لە تەمەنی داپیرە، کە کەسێکی زۆر پیربووە.
- نووسەر نووسیویەتی:_(هەنگاو هاوێشتن لە بری قەدەم لێدان بنووسێت). قەدەم لێدانیش ئاساییە و هیچ لە مانای ڕستەکە ناگۆڕێت.
- نووسەر نووسیویەتی:(خوێنەر دەزانێت مار چییە، بەڵام نازانێت مر چییە و ئەمە لە سەر وەزنی خانوو مانووە). مارو مر، دەستەواژەیەکە لە ناوچەکانی ئێمە بەکاردێت و ئاساییە. بە تایبەتیش کە وەرگێڕی ڕۆمانەکە، خۆی کوڕی باڵەکایەتییە و زمانزان و وەرگێڕێکی وردوو بە توانا و بە ئاگاشە. هاوکات(مر) مانای هەیە، نەك وەك ئەوەی نووسەری وتارەکە بە بێ مانا لەو وشەیە گەیشتووە. مر بە مانای(مەل) بۆ نموونە:(مر+یشك) واتا(مەلی وشکایی).(مراوی) واتا(مەلی

ئاوی).

- نووسەر نووسیویەتی:(لە هیچ شێوەزارێکی کوردیدا، زەوەند بۆ نەوە بە کار نایەت). نازانم نووسەری وتارەکە، لە بارەی شێوەزاری ڕواندزییان زانیاریی هەیە یان نا؟ چونکە لە ڕواندز و دەوروبەری دەگوترێت:(عە شیرەتێکی زۆرو زەوەندن، بنەماڵەیەکی زۆرو زەوەندن).
- نووسەر نووسیویەتی:(وشەی بردە برد هەڵەیە و دەبوو پرتە پرت بایە). بەڵام بەکار هێنانی ئەم وشەیە، هیچ هەڵە نییە و بردە بردیش هەمان مانای هەیە. پرتە پرت، لە لای ئێمە هەر تەنها بە بۆڵە بۆڵ نایەت، بەڵکو بەو چرایە کزە دەگوترێت، کە هی لامپاو فانۆسە و جارجارە دەجووڵێتەوە و لە سەرو بەندی کوژانەوەی دایە و دەڵێین: (پرتە پرتیەتی).
- نووسەر نووسیویەتی:(پاشگری بوونی بۆ ڕستەی، وەك نیشانەی باشبوونی خۆی سەری لە قاند پێویست نەبوو). لێرەدا، ئەو پاشگرە وەك جەختکردنەوە لە زۆرباشبوون بەکار هاتووە. چونکە(باشباشتر_باشترین) هەیە و هەر یەکەشیان ئاماژەن بۆ دۆخێکی دیاریکراو، بۆیە هیچ هەڵە نییە لە ڕستەکەدا.
- نووسەر نووسیویەتی:_(وشەی دەنازی بە بۆ هێ کراوەتە دەزانی) بەڵام ئەم وشەیە دەزانییە نەك دەنازی. چونکە لە ڕۆمانەکەدا هاتووە (ئەو ئافرەتێك بوو بەخۆی شاناز بوو، بە خۆیشی دەزانی کە لە بنەماڵەیەکی خانەدانە) سەرنج لە ڕستەکە بدەن، وشەکە لە سیاقی ڕستەکەدا بەکارهاتووە و ماناش دەگەیەنێت.
- نووسەر نووسیویەتی:(لە لاپەڕە 236دا وشەی مەحکەمی بەکار هێناوە، کە نەگونجاوە لەگەڵ مانای ڕستەکە). بڕوام وایە، نووسەری وتارەکە ورد نەبووە لە خوێندنەوەی ڕستەکە. چونکە ڕستەکە دەڵێت:(ئاخر لە نێو دیوارە مەحکەم و درێژەکانیدا هەمیشە هەستم بەوە دەکرد پارێزراوترم). مەحکەم لەم ڕستەیەدا زۆر گونجاوە. چونکە بە مانای دیواری پتەو دێت. نووسەر واتێگەیشتووە، لە ڕستەکەدا بە مانای ترس دێت. لاپەڕەکەش235 نەك 236 وەك ئەوەی ئەو نووسیویەتی.
- نووسەر نووسیویەتی:_(وشەی ئەکرەم لە زمانی کوردی بۆ ژن بەکار نایەت بۆیە دەبوو بیکوردێنی). کارەکتەرەکە ئەکرەمە جونە، نەك ئەکرەم بە تەنیا، ئەگەر تەنیا ئەکرەم بوایە، ڕەنگە وابوایە.
- نووسەرنووسیویەتی:_(مەبادا هەڵەیە و دەبوو بنووسێت نەبادا). بەڵام زۆرجاریش مەبادا بەکاردێت.

- نووسەرنووسیویەتی:(لاپەڕە 258 مەحکەمی بۆ دەستایەتی بەکار هێناوە). ئەمەشیان هیچ هەڵەیەکی تێدانییە. چونکە لە ڕستەکەدا هاتووە:(من ڕایەڵەی دەستایەتییەکی مەحکەمم ڕاچاندبوو) واتا نە وشەکە و نە ڕستەکەش، ناڕوونییەکیان نییە لە گەیاندنی واتادا.

دواجار دەڵێم، گرنگە نووسەران لە بەراوردکردنی دەقێکی وەرگێڕدراودا، کۆپی دەقەکەشیان لابێت ئەو کات سەرنج و تێبینی بنووسن. نووسەری وتارەکە خۆی دەڵێت دەقە ئەسڵییەکەی نەبینیوە، ئیدی نازانم چۆن لە خۆیەوە ماناو ناوەڕۆك دەداتە پاڵ وشە و واتاکان.

سەدیق سەعید ڕواندزی
ڕواندز
تشرینی دووەمی 2020

ئارسێر رامبۆی شۆڕشگێڕ.. سێران محەمەد

‘ ساتی لەناوچوونم بانگم لە جەلادەکان کرد.. و داوام لێ بۆیا کرد هەناسەکانم بۆ خۆڵ و خوێن داپۆشێ’
وەرزێك لە دۆژە/ ئارسێر رامبۆ
..

- **ئارسێر رامبۆ: خاوەنی رووخساری جیاواز، بەرەنگاری شیکاریی دەکات:**

جگە لەوەی رامبۆ وەك شاعیرێکی پێشەنگ ناسراوە، بەڵام جارانێك ژیانی بۆ نەیزەك و جارانێك بۆ ئەستێرە ناوزەد دەکرێت ، چونکە ئەو هەمیشە لە گێژانی بەردەوامدا بوو لە نێوان ڕەنگە جیاوازەکاندا، ئەو لە تەمەنی چواردە ساڵیدا فەرهەنگی زمانەکانی عەرەبی و ئینگلیزی و روسی دەخوێندەوە و زۆربەی کتێبەکانی بەردەستی ئەو کاتی خوێندبوونەوە، لە لایەکەوە هۆکاری بۆماوەیی و لە لایەکی ترەوە دایکێکی شەلگیرو توڕە زیاتر ئاگری ناخی رامبۆیان بەرەو یاخیبوون جۆش دا،

ئەو دواجار کە باوکی خۆی تیا بینی تەمەنی ٦ ساڵان بوو و ئیتر نەیبینیەوە، کە باوکیشی لەدەست دایکی سەری خۆی هەڵگرت و ئێستاشی لەگەڵدا بێت هیچ سۆراخێکی نەبوو… ئەو هەرزەکارێکی خاوەن هیمەت و سەرشێت بوو، هەڵهاتوو لە ماڵێکی پڕ ئاشوب، گەڕیدەیەکی بێ نەوا، جەنگاوەرێکی فەلسەفی لە پێناوی ئازادیدا و جادوگەرێکی مەعریفی و کەشتیەوانێکی ناوخوازراو، و دۆزەرەوەیەکی حەبەشی و بەڕێوبەری سێرك و پاشان زاهیدێکی عاریف کە ناوی خۆی نابوو (عەبد ڕەبۆ).. تا ئیتنۆگرافێکی ئەفریقی و سەرمایەدارێکی موجازەفەکارو پاشان بازرگانی چەك و وێنەگرێکی ئارەزوومەندو دواتریش هەڵهاتوو لە پۆلیس و خزمەتی سەربازیی.

لەم ساڵانەی دواییدا وێنەیەکی ناوازەی رامبۆ دۆزرایەوە کە وێنەگر (برونو براکیهیس)(١) چرکاندبووی، و زۆرێک لە ئەمە تا ئێستا پێی ئاشنا نەبووین، لەو وێنەیەدا وەك دیارە بەڵگەیەکی تەواو دەدات بەدەستەوە کە رامبۆ بە شێوەیەکی کاریگەر بەشداری لە کۆمۆنەی پاریسی ساڵی ١٨٧١دا کردبوو، لەو وێنەیەدا رامبۆ لەسەر پانتاییەکی هەستەوەر دەبینرێت و لە تەنیشتیشیەوە پەیکەری ناپلیۆنی سێهەم تێکشکێنراوە (وەکو سیمبوڵی دەسەڵات) و بە چەندان سەربازی میللی دەورە دراوە، ئاوها رامبۆ بە نیگایەکی تیژو توڕەوە دەردەکەوێت و راستەخۆ تەماشای کامێرەکە دەکات (پاش هاتنەوەسەرخۆمان لە کاریگەریی ئەو نیگایە) دەبینین هەموو ئامادەبووان لە وێنەکەدا زەردەخەنە دەکەن جگە لە رامبۆ، کە خاوەنی دوو لێوی تایبەت و کاریگەرەو دەمی بەشێوەیەکی مۆن و لە هەمان کاتدا داهێنەرانە داخستووە، بە راستی ئەمە یەکەم ساتە کە گرژیی رووی رامبۆ دەردەکەوێت و سەداکەی هەر دەزرنگێتەوە.

ئەم گەنجەی لەسەر بناغەی پەیکەری شکێنراوی ناپلیۆنی سێیەم وەستاوە تەژی لە چالاکی و کاریزمایە، بە شێوەیەك لە لایەن هەموو ئامادەبووانەوە ڕێزی لێنراوەو خراوەتە ئەو جێگایە، هەرچەندە ئەوانی دی زۆر لە تەمەندا لەو گەورەتریش بن، هۆی ئەمەش ئەوەیە کە ئەو کەسەی ئاوها ڕاماوە کەسێکی دەگمەنەو راهیبێکی پیرۆزە و لە واقیعدا ئارسەر رامبۆی بلیمەتە، تێکۆشەر لە پێناوی سەربەستیدا، پاشتریش و پێش سەرهەڵدانی ئەم وێنەیە ئەلبێرت کامۆ وەسفی کردبوو بە “شاعیری شۆڕشگێڕ”.

▪ **رامبۆ و کۆمۆنەی پاریسی ساڵی ۱۸۷۱:**

لە مانگی ئایاری ساڵی ۱۸۷۱داو لە کاتی بەرپابوونی کۆمۆنەدا رامبۆ دوو نامەی بەناوبانگ دەنووسێت تیایاندا بەرنامەی شیعریی خۆی دەردەبڕێت و هەروەها هەڵوەستی مانەوەی لە پاریسداو پشگیریکردنی و هاوسۆزی خۆی بۆ کۆمۆنە دەردەبڕێت، رامبۆ دوو بانگەوازی گرنگی پێشکەش بە ئەندێشەی شیعر کرد کاتێك گوتی "دەبێت شاعیر خۆی تەسلیمی تەشویشێکی درێژو بەرنامەداڕێژراو بە هەموو هەستەکانی بکات" ئەمەش کردارێکە دەبێت هەی لەناوبردنی خودی بەرژواو سەرهەڵدانی منێکی تر، یان منێکی نوێ.

حوکمەتی کۆمۆنە؛ رژێمێکی رادیکاڵی شۆڕشگێڕ بوو کە لە ۱۸/۳/۱۸۷۱ تاکو ۲۸/۵/۱۸۷۱ حوکمی پاریسی کرد.

ئەوەی بووە سەرهەڵدانی ئەو بزووتنەوەیە ئەوە بوو کە لە ۲/۱۲/۱۸۷۰دا سوپای وڵاتی بڕوسیا لە جەنگی (سیدان)دا شکستی بە فەڕەنسا هێناو ئیمپراتۆر ناپلیۆنی سێیەم لەو جەنگەدا بە دیل گیرا، کاتێك بە رۆژی دواتر ئەم هەواڵە گەیشتە پاریس خەڵکێکی زۆر رژانە سەر شەقامەکان و (ئەجینی) هاوسەری ئیمپراتۆر کە کاروباری بەڕێوەدەکرد لە شار هەڵهات، زۆر زوو دوای بیستنی ئەم هەواڵە شکەی دەوڵەت و جومگەکانی بەڕێوەبردن تێکچوون و لێك هەڵوەشان، بەتایبەتی کە پاریس ئەو کات بۆ ماوەی ٤ مانگ لە ژێر گەمارۆدا بوو، ئیتر پاریس بووە مۆڵگەی رادیکالیی چینی کرێکاران، پاسەوانانی نیشتیمانی لە جیاتی سوپای دەوڵەت بەرگیریان لێدەکرد، جگە لە پاریس تەواوی فەڕەنسا لە ۲۸/۱/۱۸۷۱دا کەوتە دەستی بروسییەکان و لە شوباتی ۱۸۷۱دا سەرۆکی جێبەجێکاری حوکمەتی تازەی ئەوکاتی فەڕەنسا 'ئەدۆڵف تییر' رێکەوتنێکی لەگەڵ بروسیا مۆرکرد بەیاری داماڵینی چەکی سوپای فەڕەنسا درا.

بەڵام دەسەڵاتی یاخی کۆمۆنە رەفزی ئەم رێکەوتنە شەرمهێنەی کرد، تا ئەو کاتەی لە ۲۱/۵/۱۸۷۱دا سوپا بە زەبری هێز کەوتنە سەرکوتکردنی کۆمۆنەی پاریس.

دوای ئەم رووداوە رامبۆ و زۆرێك لە بەشداربووان کەوتنە ژێر چاودێری پۆلیسی نهێنی، چونکە ئەندام بوون لەو جولانەوەیەدا بە سەرپێچی دادەنرا، ئیدی رامبۆ و زۆرێك لە هاوەڵانی هەڵهاتن بۆ لەندەن، لەوێ بۆ ئەندریەو فیرمیرش و زۆرێك لە چالاکوانی تر گەیشن، هەر لەوێش بوو کە رامبۆ لە سنووری

بازنە کۆمەڵایەتییەکاندا چاوی بە ڤیرلینی هاوڕێی کەوتەوە، لەوێ کارل مارکس ئامادەبوونی هەبوو لە ژێر لەو کۆڕو کۆبوونەوانەی دەربارەی کۆمۆنە دەبەستران و وتووێژو ئەنجامەکانی کۆمۆنە کاریگەرییەکی زۆری هەبوو لەسەر بیروڕاکانی کارل مارکس، کە لە دواییدا ناوی برد بە دیکتاتۆرییەتی چینی پرۆلیتاریا.

....

پەراویز:

(١) وێنەگری فۆتۆگرافی (برونو براکیهیس) لە شاری دییب ساڵی ١٨٢٣ هاتووەتە دنیاوە، لە منداڵییەوە (کەڕ- نابیست) بوو، لە ساڵانی بیستەکانی تەمەنییەوە کاری لەلای وێنەگرێکی بەناوبانگی پاریسی دەکرد، کاتێك تەمەنی گەیشتە ٤٨ ساڵ ڕووداوی کۆمۆنە ڕوویدا، پێشتر ئەو وێنەگرێکی پیشەگەری ناو ستۆدیۆ بوو کە زۆر لە وێنەکانی لە پەیمانگاو پێشانگا بەناوبانگەکانی پاریسدا هەڵدەواسران و پیشاندەدران، هەر زوو لەگەڵ سەرهەڵدانی کۆمۆنەدا شێوازی کاری خۆی گۆڕی و بووە وێنەگرێکی ڕۆژنامەوان، بەو واتایەی کامێرا سێ کووچکەییە گەورەکەی بردە دەرەوەی ستۆدیۆو لەسەر شەقامەکانی پاریس وێنەکانی دەچرکاند، ئەو کامێرایەی لە سندوقێکی ڕەش پێکهاتبوو- بە جاڵجاڵۆکەیەکی گەورەی سێکوچکەی دەکرد – و بە ماوەیەکی زۆر دەبوو بوەستایەو ڕووی بکردایەتە ئەو ئاراسەی دەبوو وێنەی بگرێت و ئەمەش ببوە هۆی ئەوەی کرێکارانی سەرشەقام و ڕێبوارانی سەرەڕێ دووچاری دڵەڕاوکێ و ترس بکات، چونکە پێشتر ڕانەهاتبوون لەسەر بینینی ئەو دیمەنە ، ئەوەتا ئێستا ئەو ئامێرە سێ قاچە نامۆیە شارەکەیانی داگیر کردووە (لەهەمان کاتیشدا مەترسی ئەوە هەبوو بە هۆی زۆر مانەوەی کامێراکە لە دۆخێکدا ببێتە هۆی ئەوەی نیتراتەکەی ناو بتەقێتەوەو کامێراکە بسووتێنێت).

ئەم وێنەگرە لێهاتووە لە کاتی ئەو ڕووداوانەدا کۆی ١٠٩ وێنەی لە دەرەوەی ستۆدیۆ چرکاند، بەڵام لە هەموویان بەناوبانگترو کاریگەرترو جێی سەرنجتر؛ ئەو وێنەیەیە کە ڕامبۆی شاعیری تێدا دەردەکەوێت.

....

سەرچاوەکانی نووسین:

١- thecommune.wordpress.com/2010/11/19/rimbaud-and-the-paris-commune/

٢- aidanandrewdun.com/arthur-rimbaud-the-secret-police-file

٣- aidanandrewdun.com/arthur-rimbaud-the-discovery-of-two-new-portraits/
٤- en.wikipedia.org/wiki/Paris_Commune

کارەکانی کاریکاتێر لە رۆژنامەگەری خولاودا- بەشی 4 و کۆتایی.. هەندرێن خۆشناو

کاری سیاسی

هۆی سەرەکیش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە زایۆنیزمی جیهانی بایەخی خستە سەر عەرەب لە رۆژنامە جیهانیەکاندا، و سیمبولێکیان بۆ دروستکردن، ئەویش حوشتر و عەگال بوو، کە چواردەورەی چەفیە سەرپێشەکەیان دەدات، ئەو دوو سیمبولەیان کردە دروشمی دواکەوتن، وەڵامی عەربەکانیش بە شێوەیەکی گشتی هێرشەکردنە سەر ئیسرائیل بوو لە لاپەڕەکانی رۆژنامە عەرەبیەکاندا، واتە تەیارکردنی رای گشتی عەرەبی بوو دژی ئیسرائیل، ئەمەش هۆی هاوکوف نەبوونی یەك بوو، چونکە رای گشتی عەرەبی هەر پێشوەختە تەیاربوو دژی ئیسرائیل، بۆیە هەڵبژاردنی ئەم جەماوەرە سەرکەوتوو نەبوو، ئەمەش ئەوە ناگەیەنێت کە جەماوەری عەرەبی نابێت تەماشای ئەم کاریکاتێرانە بکات، بەڵکو نابێت تەنیا بۆ خوێنەری عەرەبی بێت، لەلایەکی دیکەوە زایۆنیست و لایەنگرانیان سیمبولێکیان بۆ عەرەب، لە مێشکی ڕای گشتی جیهانی دروستکرد، لەگەڵ ئەوەی کە حوشتر سیمبولێك نیە بۆ ئەوەی ئەوان بەکاریان دەهێنا، بەڵکو سیمبولی هێز و دانبەخۆداگرتن و سەربەرزییە، ئەمەش خۆی لە خۆیدا شەرمەزارییەك نیە وەکو سیمبولێك، کاتێك کە زۆربەی گەلان سیمبولی ئاژەڵیان بۆخۆیان داناوە، وەکو ورچ سیمبولی روسەکان، شێر سیمبولی ئینگلیزەکان، کەر و فیل سیمبولی هەردوو حزبی سەرەکی دەسەڵاتی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، کەڵەشێر سیمبولی فەرەنسایەکان، چەندینی تر، بەڵام هەڵبژاردنی حوشتر بۆ عەرەب، مەبەستەکەی ئاماژە بوو بۆ گۆشەگیربوون لە بیابان و دواکەوتن، هەروا عەگالیش بەکارهات وەك سیمبولێك بۆ مانەوە لە

جلوبەرگی چەرخەکانی ناوەڕاستدا، کە مانای دواکەوتوویی دەبەخشێت، لە جیاتی ئەوەی کە هونەرمەندە عەرەبەکان بەهەمان شێوەی چەك وەڵام بدەنەوە، قایلبوون بە بەکارهێنانی بابەتەکانی شەڕ و ئاشتی، کە ئیسرائیل نکۆڵی لێدەکات، و بە پێچەوانەوە رەتکردنەوەی ئاشتی دادپەروەرانە، بە بەهێزی دەژمێرێت، کە ئەمە روون و ئاشکرایە بۆ ڕای گشتی جیهانی، لە شوێنی ئەمەدا دەبوا کاریکاتێریستە عەرەبەکان سیمبولێك بۆ ئیسرائیل و زایۆنیزم دروست بکەن، و ئاژەڵێکیان وەکو سیمبول بۆ دابنێن کە ببێتە هۆی رق لێبوونەوە و گاڵتەجاڕی جیهان، وەکو بەراز بۆ نمونە، و بە شێوەیەکی گشتی سیفەت و خەسڵەتە ناشیرنەکانیان بەکاربێنن، وەکو رەزیلی و مەرایی و سووخواردن و خۆویستی، و بۆ نمونە فێکەس بخەنە سەر لەخاچدانی پێغەمبەر عیسا لەلایەن جولەکەکانەوە، و شتە شەرمەزارەکانی دیکەی هاوشێوەی، کاریکاتێر لەم بوارەدا دەبێت بێبەزەییانە بێت، چونکە مامەڵە لەگەڵ دوژمندا دەکات، نەك لەگەڵ نەیارێکی سیاسیدا، کاریکاتێر دەبێت لەم بوارەدا بابەتیانە نەبێت، بەڵکو دەبێت وێنەکە بشێوێنێت، نەك رەخنەی لێبگرێت، چونکە رەخنە لێرەدا شوێنی نابێتەوە لە چاکسازیدا، ئامانجیش لێرەدا چاکسازی نیە، بەقەد ئەوەی سەرکەوتنە لەم ململانێیەدا، کە شێوەی شەڕی کراوە دەبینێت، ئەو کاریکاتێرانەش کە ئاڕاستەی رای گشتی عەرەبی دەکرێن، دەبێت هێرش بکەنە سەر ئەو هێزە دەرەکیانەی کە پشتگیری ئیسرائیل دەکەن، کە ئەو هەڵوێستە پشتگیریانەیان بۆ ئیسرائیل رۆشن نیە بۆ رای گشتی عەرەبی، لێرەدا دەکرێت ئاماژە بە ئەزموونی کاریکاتێریستی تیرۆرکراو (ناجی ئەلعەلی) بدەین، کە ناسراوبوو بە توندی رەخنە و گاڵتەجاڕییەکانی، کە بوونە هۆی بەخشینی سروشتێکی میللیانە بە کارەکانی، لە کۆتاییشدا بوونە هۆی تیرۆرکردنی، ناجی ئەلعەلی لە کارەکانیدا پێدەکەنی و گاڵتەجاڕیی و شەرمەزاریی دەکرد، خوێنەری بە پێکەنین دەهێنا، و کارەکتەرە پاڵەوانەکانی کاریکاتێرەکانیشی شەرمەزار و ریسوا دەکرد، ئەمەش داواکراو و ویستراوە لە کاریکاتێری سیاسیدا.

ئەنتۆلۆجیای شیعری کرێکاریی کوردی چاپ و بڵاو ب□و□

کتێبی (ئەنتۆڵۆجیای شیعری کرێکاریی کوردی) لە نووسین و ئامادەکردنی عەبدوڵا سڵێمان(مەشخەڵ)ە، کە لەلایەن ناوەندی هونەر و ئەدەبی کرێکاریی هانا چاپ و بڵاو کراوەتەوە، کەوتە بەر دیدەی خوێنەران.

ئەم کتێبە زیاتر لە هەژدە مانگ لە ئیشی چڕ و پڕ و پشکنینی ژمارەیەکی زۆر کتێب و گۆڤار و ڕۆژنامە و سایتە ئەلەکترۆنییەکان و پەیوەندیکردن بە دەیەها شاعیر، ئامادەکراوە. ئەنتۆڵۆجیای شیعری کرێکاریی کوردی پوختەی کۆی بزووتنەوەی شیعری کرێکارییە لە ١٩٢٤ وە تا ٢٠١٨. ئەمە جگە لە پێشەکی و سوپاسنامە و سەرچاوەکان و پێشەکییەکی هاو□□ س□□مانی قاسمیانی(کاکە)، و هەروەها لێکۆڵینەوەیەکی ئەدەبی مێژوویی تێروتەسەلیش لەسەر بزووتنەوەی شیعری کرێکاریی کوردی لەلایەن خودی عەبدوڵا سڵیمان(مەشخەڵ)ەوە نووسراوە و تێدایە.شایانی وتنە ئەم کتێبە ٥٩٤ لاپەڕەیە، ماوەیەکی زۆرە لەچاوەڕوانی چاپکردندا بوو و لە دەرگای گەلێ کتێبخانە و چاپخانە و ناوەند دراوە و بەبیانووی بێ ئیمکاناتی چاپ نەکراوە، تا سەرەنجام ناوەندی هونەر و ئەدەبی کرێکاریی هانا ئەم ئەرکەی لە ئەستۆ گرت و ئەم کتێبەی بەچاپ گەیاند. ئێستا ئەم کتێبە لە زۆربەی کتێبخانەکانی شار و شارۆچکەکانی کوردستان بە نرخێکی گونجار دەست دەکەوێت.

چۆن لیبڕاڵەکان بونە لایەنگیری تیۆری پیلانگێڕی؟-2- .. ن. جۆن گ□ر□ی- و. ل□ فارسیەوە مەحمود

عەبدوڵڵا

بەشی دووەم

ئەو بەمتمانەییە بە زانیاری و هەواڵی گومڕاکەر،لە جەنگ عیراق دەستی پێکردو، بەقەیرانی دارایی جیهانی زیادیکرد، وبە دوبارەبونەوەی بەرودوا “پڕۆژەی ترس”لەجەنگی زانیاری سەبارەت بە ڕاپرسی دەرچونی بەریتانیا لە یەکەتی ئەوروپا گەیشتە لوتکە .
لە ئەوروپا پێشڕەوی بەردەوامی حیزبی پۆپۆلیستی ، لەوڵاتانی ئیتالیا و هەنگاریا ، کاردانەوەی بێ متمانەییە بە نوخبەی لیبراڵ .لەهەموو ئەم مەسەلانەدا ئەو نوخبەیە پشتگوێخران ،چونکە لە کۆتایهێنان بە قەیرانێک کە بە بەچونی خەڵک دەستی خۆیانی تێدا بو ، بێ توانابون. گەیشتنی نیزامی مالی بەسنوری پاشەکشە کردنی تەواو ،کێشەی بەردەوامی کۆچ ،هەموو ئەمانە پێکەوە ،بونە هۆی نەمانی متمانە لەناو ڕەوتی لیبراڵەکاندا. هیچ دەستەوەردانێکی دەرەکی هێندەی ئەو ڕوداوانە کاریگەری نەبو لەسەر بێمتمانەیی بە لیبراڵەکان و بەهێزبونی پۆپۆلیستەکان. وەلێ دەتوانین بڵێین زۆرینەی لیبراڵەکان پێیان وایە پاشەکشەو لاوازی ئەوسیستەمەسیاسیە دەستی دەرەکی لەپشت بو،کە بەباوەڕی خۆیان سیستەمێکی ئەبەدی بو.هیچ کەس ناتوانێ قەناعەتیان پێبکات، کە بەدەستی خۆیان مەری پوچەڵیان لە
ناسنامەی خۆیاندا .. دیڤید کامیرۆن بەجۆرێ نیگەرانیەکی گەمژانە کە لەنێوا و ئەوجەماعەتە دەبیندرێت وتی:کە برکسیت بەرەنجامی پۆپۆلیزم بو. نیک کلیک شەریکی ئەو لەحکومەتی(١٠ ٢٠١٥-٢٠) هاو دیدی ئەوبو، هیچ یەکێکیان گریمانی ئەوەی نەکرد ،کە کاردانەوەی پۆپۆلیستی ،کاردانەوە بو بەرامبەر سیاسەتەکانی خۆیان .
لەبەر هەمان هۆکارە،کە تیۆری پیلانگێڕی بە لیبراڵەکان سەرنج ڕاکێشە، تیۆری پیلانگێڕی ئەوان لە بەرپرسیارێتی ئەو کێشانەی دروستبوون ڕزگاردەکات.
یەک دەیە سیاسەتی ریازەتی، بەپشتیوانی تەواوی لیبراڵەکان، بوەهۆی دابەزینی ئاستی خزمەت گوزاری گشتی و ژێرخانەکان .کە زیانی لە بەشێکی سەرەکی کۆمەڵگەی بەریتانیادا. هەروەها لیبراڵەکان لەهەموو باڵەکان برەوپێدەری کۆچ بوون، لەئاستێکی بەرزدا،هەرکەسێکیش بیگوتبایە ئەم پڕۆسەیە زیانی هەیە بەتایبەت بەکرێکارانی فەقیر ،ئەوا یەکسەر سەرزەنشت دەکران و تۆمەتی نەژادپەرستیان پێوەدەلکا. گەورەبونی حیزبی استقلالی بەریتانیاو

پاشان حیزبی برکزیت ئەنجامی چاوەڕوانکراوی ئەو مەسەلەیە بوو.
پۆپۆلیزم دروستکراو و پێکهاتەی ئەو گروپە سیاسیە لیبڕاڵەیە ،کە
کەمتەرخەمی و فەشەلی خۆیان دەخەنەگەردنی حەماقەتی دەنگدەران
.ئەگەر بە پێی پروپاگەندەی پەتین ئایدیای لیبڕاڵەی مردوە ،ئەوە
تەنیا بەهۆی لیبڕاڵەکانەوە بو کە لە پێگەی بەردەستە بە فیکرەکانی
ئەودابون. بەدڵنیایەوە لیبڕاڵەکان هەربیرۆکەیەک ڕەتدەکەنەوە کە
بانگەشەی ئەوەبکات خۆیان بونە هۆی شکستەکانی خۆیان . بە خەیاڵی
خۆیان ئەگەر کەموکوڕیەکیان هەبێت، ئەوەیە بە ئەندازەی پێویست
لیبڕاڵ نەبـــوون. بەدیـــدی ئەوان ئەوشتەی ناکـــامی لیبڕاڵیـــزم
چارەسەردەکات لیبڕاڵیزمی زیاترە، یان زیاتر لیبڕاڵبوونە.ئەگەر
بیـــانەوێت پێچەوانەی ئەوە ببیســـتن ،دەبێـــت قبـــوڵیبکەن کە دیـــدی
سیاســـیان لەبنـــج و بنەوانەوە خەوشـــدارو خـــراپ بـــووە.مەگەردەکرێت
ژیرتریـــن نـــوخبەی حـــاکم لە تەواوی مێـــژودا”ئەوە وەســـفەکە کە
لیبڕاڵەکـــان هەیـــانە ســـەبارەت بەخۆیان”دنیـــای دەوروبەریـــان درک
نەکەن؟لیبڕاڵەکان بە هەمان شێوەی وڵات پەرستان کە بونە ئامانجی
لیبڕاڵەکان بەو باوەڕە دڵنەوایی خۆیاندەکەن کە هێزی دەرەکی بونە
هۆی وێرانکردنی وڵاتەکانیان .
هاودەمـــانی زەمـــانی” لیـــونز “باوەڕیـــان وابـــو هەرچـــی و پەرچـــی
وخراپەکـــارانی دژە ســـەڤیڵت بـــون ،کە دەســـتکەوتە بەرچاوەکـــانی
ســـەڤیڵتیان لەنـــاودەبرد. بەهەمـــان شێـــوە لیبڕاڵەکـــانی ئەمڕۆ
ئـــارەزودەکەن وابیـــربکەنەوە کە هێـــزە دەرەکیە موداخەلەکەرەکـــان و
کەسانێکی لوتبەرزی وەک “استیون بنون “ڕاوێژکاری پێشوی ترەمپ” لە
ڕەوتـــی پێشکەوتنـــی خۆرئـــاوادا بـــونە بەربەســـت.ئەوان
چـــاودەنوقێنن،لەبەرامبەر کێشە قوڵەکـــانی ســـەرمایەداری بـــازاڕ
سەنتەر،و ناڕەزایەتی خەڵک بە نەتیجەی ساختەچێتی و فڕوفێڵ دەزانن.
نەک پەیامی چاوەڕوانکراوی سیستەمێکی ئابوری بێکەڵک
ئێستاکە بەشێکی زۆری خەڵک گومان لە نوخبەی لیبڕاڵدەکە ن ، خودی
لیبڕاڵەکـــان دیســـان عەوداڵـــی بیرکـــردنەوەن لە پیلانێکـــی ڕەش.ئەمە
گەیشتوینە سەردەمێکی نوێی بیرکردنەوەی تیۆری پیلانگێڕی. زهنییەتی
بەدبین تەنها بەکاری سیاسیی سنوردارنیە، جوڵانەوەی دژە ڤاکسین،
نکۆڵیکەرانـــی گۆڕانـــی کەش وهەوا ، نکۆڵیکردنـــی نەزەریە زانستـــیە
بناغەدارو مەحکەمەکان بە فریودانی گروپێکی خاوەن بەرژەوەندی
فێڵباز دەزانن. لەو جێگایەی کە پیلانگێڕیەک لەئارادانییە بیریان
بۆ پیلانگێڕی دەچێت. ئەوەی کە سیاسەتمەدارانی بەرجەستە و هێزەکانی
پۆلیس پڕوپاگەندەیەکی خەیاڵی، بونی حەڵقەیەک لە سەرتانی بەچەباز
لە “ویست منستر”بە بڕوا پێکراو دانا ، ڕوداوێکی واتادار و موهیمی
دەرخست ئەو ئیتیهامکردنە نەک زیانی کەسانێکی وێرانکرد کە بێهەڵە

تۆمەتبارکرابون ، بەڵکو لە بڵاوبونەوەی زیهنیەتێک دەدوێت کە وەک ڕۆژانی سەدەکانی ناوەڕاست بەدوای دۆزینەوە و گرتنی ساحیرەکان دەگەڕان.
.ئەو ئەکادیمیانەی کە لە هێڵی فیکری زێرینە لادەدەن، بۆنمونە لەبوارەکانی جنسیەت و نەژاد و ئیمپریالیزم ،یەکسەر بە تۆمەتی ئەوەی دژی ئازادی دەربڕینن سەرزەنشت دەکرێن ،ئەزیەت وئازاردەدرێن. بەڵام لە ڕوانگەیەکی گشتگیرترەوە ئەو ئەزیەت وئازاردانە، وەک هەوڵێکە بۆ ریشەکێشکردنی شەڕی: ئاگایی، بێداربونەوەو، نەفرەتی ئەو تاوانانە لەپانتایی ئەندێشە ،کە گوماندەکرێت ببنە هۆی پێکهاتنی دامەزراوەی سەرکوتکەر. بەشێکی ئەو گالتە جاڕیە ئەوەیە کە بەزۆری لیبڕاڵە توندڕەوەکان ڕێبەرایەتی ئەو جۆرە لە پشکنینی بیروباوەڕە دەکەن.
سەختە بتوانین پێشبینی کۆتایهاتنی ئەو قۆناغە بکەین. بەدبینی و خانەگومانی و پەشێوی دەرونی ئەوانە نییە کە ئەقڵیان لەدەستداوە؛ بەڵکو ئەوبەرودۆخە زیهنیە یەخەی ئەوانەیگرتوە کە جگەلە ئەقڵ هیچیان بۆنەماوەتەوە. زۆرجار خانەگومانی “سۆظن” ناڕەزایەتیە بەرامبەر بە بێ ئەهمیەتی خود،ئەگەر هەستبکەیت ئازارو ئەزیەت ئەدرێیت،باشترەلەوەی کە هەست بکەی نادیدەت دەگرن .خانەگومانی یەکێکە لەمیکانیزمەکانی بەرگری دەرونی ، زیهنیەت کەڕێیمان نیشاندەدات ،کە وادەکات خەیاڵاتی خواروخێچی خۆ بدەینە پاڵ دونیایەکی شاراوە کە نهێنیەکانی نازاندرێن.لەکاتی گۆڕانکاریە سیاسیە گەورەکاندا گومانی بەدبینانە دەتوانێت بگۆڕێت بە نەخۆشی درم .باشترین ڕاستی ئەوەش، پەرەسەندنی ئەدەبیاتی پڕۆتۆکۆڵەکانە لای یەکێ لە حیزبە مێژویەکانی بریتانیا.لەوانەیە بکرێت بڵێین کە “پڕۆژەی کوربین”ئێستا شکستی هێناوە، بەڵام ئەو حەقیقەتەی کە ئەو لە پێگەی هەڵکشان بەرەو بڵندترین لوتکەی سیاسی حزبی کرێکاران بو.نیشانەی ئەوەیەکە کۆمەڵگەی لیبڕاڵ دەتوانێت بە چ گوڕێک لە مەیدانی کاری سیاسی پشتئەستوربە نەفرەت و تەوەهوم هەرەس بێنێت.
مەترسی ڕاستەقینە ئەوەیە کە تەکنەلۆژیای نوێ دەتوانێت گومانی بەردەوام وەک شێوەیەکی عەقڵانی لەژیاندا دەربخات . ڤیدیۆکانی(دیپ فەیک)کە بەسودوەرگرتن لە هۆشی دەستکرد وێنەگەلی کەسانی واقیعی لە بارودۆخ و جێگەی ساختەدا دروستدەکات .ژینگەی میدیایی لەوەی کەهەیە خیانەتبارتر دەکات .سود وەرگرتنی بەربڵاو لە تەکنەلۆژیا سنوری نێوان دونیای واقیعی و مەجازی وا ئاڵۆزدەکات کە ئیتر سنورێک لە نێوانیاندا نامێنێت.یەکێکیتر لە پارادۆکسەکانی سەردەمی ئێمە ئەوەیە: پێشکەوتنی خێرا لە زانست وتەکنەلۆژیادابو کە فەرهەنگی پۆست حەقیقەتی هێنایە کایەوە.

ئەگەریش چارەسەرێک هەبێت بۆ ئەو گرفتاریە،لیبەڕاڵەکان لەو بوارەدا بێ توانان. ئەو جەماعەتە کە شوێنپێی پیلانگێڕان لە ئاڵۆزی کۆمەڵگاکەیاندا دەبینن، موبتەلای هەمان نەخۆشین کە لەدژیان دەوروژێندرێت. لیبەڕاڵەکان کە ئارەزوناکەن قبوڵی بکەن کە بەچی پەی پێشکەوتن دەشەلەت، بیر لەخراپترین جۆری سحروجادو دەکەنەوە. ئەو هێزە نادیارانەی کە بەگومانی لیبەڕاڵەکان خەریکی پیلانگێڕی و دەسیسەن لە دەوروبەری ئەوان، سەبەری یەکشتن: بەرگری لەبەرامبەر واقیعیەتێک کە لەوجودی خودی ئەولیبەڕاڵانەدایە.

ن. جۆن گرەی
و.لەفارسیەوە مەحمود عەبدوڵڵا

نوێترین پرۆژەی کەیوان کەریمی لە پەنجاهەمین فێستیڤاڵی نێودەوڵەتی فیلمی ڕۆتەڕدامی هۆڵەندا

مەنسوور جیهانی –

نوێترین پرۆژەی سینەمایی سەربەخۆی کورد “کەیوان کەریمی” لە نێوان 17 پرۆژەی هەڵبژاردەی دنیا لە بەشی “سینەمارت” لە پەنجاهەمین خولی فێستیڤاڵی نێونەتەوەیی فیلمی “ڕۆتەڕدام” لە وڵاتی هۆڵەندا هەڵبژێردرا.

“ئایا ئەوە شتێک سەبارەت بە هیوا دەزانن؟” Do you know anything about Omid? نوێترین و دووهەمین پرۆژەی سینەمایی سینەماکاری بانەیی “کەیوان کەریمی”، لە نوێترین و دووهەمین بەشداریی نێودەوڵەتی خۆیدا وەکوو تەنیا پڕۆژەی سینەمای ئێران، لە نێوان 17 پرۆژەی هەڵبژاردەی سینەمای جیهان لە بەشی “سینەمارت” CineMart لە سی و هەشتەمین خولی “بازاڕی بەرهەمهێنانی هاوبەشی فیلم” لە میانەی پەنجاهەمین خولی فێستیڤاڵی نێونەتەوەیی فیلمی “ڕۆتەڕدام”

Rotterdam لە وڵاتی هۆڵەندا و بەرهەمی هاوبەشی وڵاتانی ئێران و فەڕەنسا لە تەنیشت کەمێک بەرهەم لە وڵاتانی جۆراوجۆری جیهان و هەروەها پڕۆژەی "کابل جان" (کابول گیان) Kabul Jan لە خاتوو "شەهربانوو سادات" سینەماکاری ئەفغانی و بەرهەمی وڵاتی ئەڵمانیا؛ تەنیا پڕۆژە سینەماییەکان لە کیشوەری ئاسیا و ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، لەم ڕووداوە گرینگە سینەماییە هەڵبژێردران.

"سینەماڕت" کە یەکەمین، گرینگترین و گەورەترین بازاڕی بەرهەمی هاوبەش لە جیهان دێتە ئەژمار؛ ئەمساڵ سی و هەشتەمین خولی بە هۆی بڵاوبوونەوەی پەتای ڤایرۆسی کۆڕۆنا بە شێوەی ئۆنلاین لە ڕۆژانی 1 تا 5ی فێبریوەری 2021 لە تەنیشت پەنجاهەمین خولی فێستیڤاڵی نێونەتەوەیی فیلمی "ڕۆتەڕدام" لە وڵاتی هۆڵەندا بەڕێوەدەچێت و خەڵاتی بڕی پارەی 30 هەزار یۆرۆیش بە براوەکان لەبەرچاو گیراوە.

پڕۆژە وەرگیراوەکان لە بەشی "سینەماڕت" لە ڕۆژانی بەڕێوەچوونی فێستیڤاڵی نێونەتەوەیی فیلمی "ڕۆتەڕدام"؛ دەرفەتی ئاشنابوون و هاوکاریی فیلمسازان لەگەڵ بەرهەمهێنەران، سەرمایەداران، نوێنەرانی فرۆش، بڵاوکەرەوکانی فیلم، کەناڵە تەلەڤیزیۆنییەکانیان بۆ پێکدێت و هەروەها ئەو کەسانەی کە بە تەمان سەرمایەکانی خۆیان بۆ گەشەسەندنی سینەما تەرخانبکەن دەتوانن یارمەتی ئەم پڕۆژانە بدەن.

پڕۆژە سینەمایی "ئایا ئەوە شتێک سەبارەت بە هیوا دەزانن؟" لە یەکەمین بەشداریی نێودەوڵەتی خۆیدا وەکوو 10 باشترین پرۆژەی بەرچاویی دنیا لە بەشی La Fabrique du Cinema لە بەرنامەی "دە پڕۆژە لە سینەمای جیهان بۆ داهاتووی سینەما" لە پاڤیۆنی "ئەنستیتۆی فەڕەنسا" لە بازاڕی ئۆنلاینی فێستیڤاڵی نێونەتەوەیی فیلمی کانی فەڕەنسا لە ساڵی 2020 بە بەشداریی "کەیوان کەریمی" دەرهێنەری ئەم بەرهەمە و بە ڕێنوێنی "ڕەشید بووشارب" Rachid Bouchareb دەرهێنەر، ئەکتەر و بەرهەمهێنەری ناوداریی ئەلجەزایری و دانیشتووی وڵاتی فەڕەنسا ئامادەبوو.

سیناریۆی پڕۆژە سینەمایی "ئایا ئەوە شتێک سەبارەت بە هیوا دەزانن؟" لە دووهەمین هەنگاویی نێودەوڵەتی خۆیدا، دوای بەشداریی لە بەشی "سینەماڕت"ی فێستیڤاڵی نێونەتەوەیی فیلمی "ڕۆتەڕدام" بە شێوەیەکی ڕێکووپێک کۆتایی پێدێت و ئەم بەرهەمە لە هەوڵدایە تاکوو بە پێکهێنانی تۆڕێک لە ئاستی جیهاندا بتوانێت لە داهاتوودا بە باشی لە ئاستی نێودەوڵەتیدا بڵاوبێتەوە و لە وڵاتانی جۆراوجۆر

نمایش بکرێت؛ تا ئەو کەسانەی کە لە بواری پیشەگەیی سینەمادا چالاکی دەکەن، ئاگاداریان لەم بەرهەمە سینەماییە هەبێت؛ تا دوای تەواوبوونی لە لایەن بڵاوکەرەوەکانی فیلمەوە، بۆ باشترین شێوە بچێتە سەر پەردەی سینەماکانی جیهان.

ئەمساڵ 17 پڕۆژە لە بەشی “سینەماڕت” هەڵبژێردراون کە چەندین دەرهێنەری ئەم بەرهەمانە، ئەزموونی بەشداریی و وەرگرتنی خەڵاتیان لە فێستیڤاڵە گرینگەکانی سینەمای جیهان لە کارنامەی هونەریی خۆیاندا هەیە، لەوانە: “یۆهانس نۆیلەم” Johannes Nyholm کاندیدی خەڵاتی گەورەی فێستیڤاڵی نێونەتەوەیی فیلمی “ساندەنس”ی ئەمەریکا لە ساڵی 2019 و براوەی خەڵاتی تایبەتی لیژنەی دادوەرانی فێستیڤاڵی نێونەتەوەیی فیلمی “سەن سباستیەن”ی ئیسپانیا لە ساڵی 2016، “ئێڤێ کالوگیروپۆلۆ” Evi Kalogiropoulou کاندیدی باشترین کورتە فیلمی فێستیڤاڵی نێونەتەوەیی فیلمی “کان”ی فەڕەنسا لە ساڵی 2017، “کارلا سیمۆن” Carla Simón براوەی خەڵاتی باشترین فیلم لە فێستیڤاڵی نێونەتەوەیی فیلمی “بێرلینالە”ی ئەڵمانیا لە ساڵی 2017 و “نێلێ ووهلەتز” Nele Wohlatz و “ئێل فۆتۆرۆ پێڕفێکتۆ” El futuro perfecto هەر دووکیان براوەی خەڵاتی باشترین فیلمی یەکەم و کاندیدی خەڵاتی پڵینگی زێڕینی فێستیڤاڵی نێونەتەوەیی فیلمی “لۆکارنۆ”ی سویسڕا لە ساڵی 2016.

“ماریت ڤەن دێن ئێلشووت” Marit van den Elshout بەرپرسی بەشی “سینەماڕت” لە فێستیڤاڵی نێونەتەوەیی فیلمی “ڕۆتەردام” سەبارەت بە 17 پڕۆژەی هەڵبژاردەی ئەمساڵی ئەم ڕووداوە سینەماییە گوتی: ئەمساڵ یەکێک لە سەختترین ساڵەکانی هەڵبژاردنی بەرهەمەکان بوو؛ چونکە باشترین پڕۆژەکان توانیویانە بگەنە قۆناغی کۆتایی بەشی “سینەماڕت”ەوە. ئەمە بە تایبەت، کەوتینە ژێر کاریگەریی ئەو فیلمسازانەی کە سنوورەکانیان تێپەڕاندووە و کاریی بێوێنە و درەوشاوەیان خوڵقاندووە. ئەمە لەوبڕوایەداین و هەوڵدەدەین بۆ هەر یەک لەم پڕۆژە هەڵبژاردانە، دەرفەتی گونجاو بۆ گەیشتن بە ئەنجام ئاراستە بکەین.

هەر ساڵێک، فیلمسازانی سەرتاسەری جیهان، پڕۆژە سینەماییەکانی خۆیان بۆ پێشکەش کردن، دۆزینەوەی سەرمایەدار و دابینکردنی مەسرەفی فیلمەکانیان بۆ بەشی “سینەماڕت” لە فێستیڤاڵی نێونەتەوەیی فیلمی “ڕۆتەردام” ڕەوانە دەکەن کە هەندێکیان بریتین لە: “کۆپی وەکوو خۆی” Certified Copy لە دەرهێنانی سینەماکاری کۆچکردووی ئێرانی “عەباس کیارۆستەمی” لە ساڵی 2008، “گەڕانەوە”

(بازگشت) Recursion لە دەرهێنانی سینەماکاری ناوداری ئێرانی "جەعفەر پەناهی" لە ساڵی 2008 و فیلمی سینەمایی "جۆجۆ ڕەبیت" (جۆجۆ کەروێشکە) Jojo Rabbit لە دەرهێنانی "تایکا وایتیتی" Taika Waititi و بە ڕۆڵ بینینی ئەکتەری ناوداری سینەمای جیهان خاتوو "سکاڕلێت جۆهانسۆن" Scarlett Johansson لە ساڵی 2012 لەم بەشەی فێستیڤاڵی نێونەتەوەیی فیلمی "ڕۆتەڕدام" ئاراستە کرا و لە کۆتاییدا، لە ساڵی 2020 خەڵاتی ئۆسکاری باشترین سیناریۆی وەرگیراوی بەدەستهێنا.

بۆ زانیاریی زیاتر:

https://iffr.com/en/full-selection-38th-cinemart

https://www.screendaily.com/news/rotterdam-co-production-market-cinemart-reveals-2021-projects/5155782.article

https://www.hollywoodreporter.com/news/rotterdam-unveils-2021-cinemart-projects

بەڕێوەبەرایەتی ڕاگەیاندنی گشتیی پڕۆژەی سینەمایی "ئایا ئێوە شتێک سەبارەت بە هیوا دەزانن؟".